

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

**Педагогічний факультет
Кафедра спеціальної освіти**

**ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ ЕМПАТІЇ У
ШКОЛЯРІВ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ**

Кваліфікаційна робота (проект)

На здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

Виконав: студентка 2 курсу
Спеціальності 016 Спеціальна освіта
Освітньо-професійної програми
«Спеціальна освіта» другого
(магістерського) рівня вищої освіти
Харланова Тетяна Федорівна
Керівник: кандидат психологічних наук,
доцент Ляшко Віра Віталіївна.
Рецензент: кандидат педагогічних наук,
доцент Чабан О.В.

Херсон – 2020

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Проблема вивчення емпатії у загальній і спеціальній психолого-педагогічній літературі	7
1.1. Теоретичні аспекти вивчення поняття емпатії.....	7
1.2. Особливості емпатійних процесів у дітей молодшого шкільного віку з порушенням інтелекту.....	13
1.3. Розвиток та становлення емпатії у молодших школярів з інтелектуальними порушеннями.....	19
РОЗДІЛ 2. Діагностика особливостей емпатійних реакцій у молодших школярів спеціальної школи	25
2.1. Обґрунтування методики дослідження емпатії у молодших школярів. Методика дослідження.....	26
2.2. Результати констатуючого експерименту та їх аналіз.....	31
РОЗДІЛ 3. Технології формування емпатії у дітей з порушеннями інтелекту	42
3.1. Можливості корекційно-розвиваючої роботи по формуванню емпатії у дітей з порушеннями інтелекту.....	42
3.2. Програма психолого-педагогічного супроводу розвитку емпатії у младших школярів з порушеннями інтелекту.....	46
ВИСНОВКИ	62
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	64
ДОДАТКИ	71
Додаток А. Малюнки до методики Г.А. Урунтаевой і Ю.А. Афонькиної.....	71
Додаток Б. Вправи та ігри для розвитку емпатії у школярів з порушеннями інтелекту (фронтальна та індивідуальна форма проведення).....	73

ВСТУП

Актуальність дослідження. Шкільний вік дитини визначає підвищення потреби у соціалізації, розумінні емоцій оточуючих, що є важливим фактором соціальних відносин.

У дітей з інтелектуальними порушеннями процес соціалізації і навичок соціального спілкування відбувається, на відміну норми, інакше. Ускладнений процес проблемою органічного ураження головного мозку, в залежності від ступеня інтелектуальної недостатності дитина нездатна самостійно соціалізуватися, так само опанувати емпатію, що призводить до погіршення психологічного стану [2].

Емоційна сфера є важливою складовою в житті дітей молодшого шкільного віку. Формування емоційної сфери є однією з найважливіших умов становлення особистості дитини, досвід якої безперервно збагачується. Розвитку емоційної сфери сприяє сім'я, школа, вся те життя, яке оточує і постійно впливає на дитину [2].

До числа механізмів, що регулюють поведінку людей і забезпечують конструктивну співпрацю партнерів по спілкуванню, відносять емпатію. В даний час вітчизняні та зарубіжні психологи позначають терміном емпатія здатність особистості не тільки сприймати і розуміти іншу людину і його емоційний стан в процесі взаємодії, а й «емоційно відгукуватися і підлаштовуватися під нього», емпатія вважається «складним психологічним утворенням, де переплетені пізнавальні та емоційні процеси людини» [37].

Проблема емпатії привертає увагу представників різних напрямків психологічної науки в зв'язку з рішенням таких практичних завдань як полегшення взаємодії людей в групі, адаптації дитини до світу дорослих і навчання «альтруїстичної поведінки» [37].

Особливої актуальності проблема емпатії набуває по відношенню до дітей зі спеціальними освітніми потребами. Багато авторів відзначають, що характерне для них відставання в психічному розвитку, поєднання емоційної

незрілості і інтелектуального недорозвитку уповільнює, спотворює процес формування ставлення до іншої людини. Воно є чинником ризику, сприяючи проявам асоціальних форм поведінки у дітей з порушеннями інтелекту. (Г.В.Грибанова, К.С.Лебединська, В.В.Лебединський, Є.Б.Моїсеєва).

Питаннями вивчення емпатії в різний час займалися такі вітчизняні та зарубіжні вчені як: Т.П.Гаврилова, Ю.Б.Гіппенрейтер, В.Н.Лозоцева, А.Маслоу, Т.А.Немчин, К.Роджерс, В.Франкл, та ін.

На сьогоднішній день у вітчизняній психології існує велика кількість робіт, присвячених вивченню емпатії. Однак в більшості джерел розкрито загальні механізми, особливості та вікові рамки емпатійних проявів. У той же самий час, питання розвитку та прояви емпатії в умовах спеціального навчання, вивчені недостатньо.

Таким чином, важливість цього дослідження зумовлена тим, що в сучасних умовах активного залучення учнів з порушеннями інтелекту у суспільне життя, необхідна підготовка суспільства до прийняття цих осіб [23].

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами : дослідження кваліфікаційної роботи виконані відповідно до напряму науково-дослідної роботи кафедри спеціальної освіти Херсонського державного університету «Зміст і технології навчання в системі спеціальної освіти та інклюзивному освітньому середовищі» № 0119U101727 від 22.11.2019 р.

Мета дослідження: виявити та дослідити особливості розвитку емпатії молодших школярів з інтелектуальними порушеннями.

Завдання дослідження:

1. Розглянути теоретичні основи поняття емпатія та її види.
2. Виявити особливості проявів емпатії у молодших школярів з інтелектуальними порушеннями.
3. Виявити стан сформованості проявів емпатії у молодших школярів з інтелектуальними порушеннями.

4. Визначити шляхи формування емпатії у молодших школярів з інтелектуальними порушеннями в умовах спеціальної школи.

Об'єкт дослідження: процес формування емпатії у молодших школярів з інтелектуальними порушеннями в умовах спеціальної школи.

Предмет дослідження: розвиток емпатії у молодших школярів з інтелектуальними порушеннями.

Методи дослідження: Відповідно до мети і завдань дослідження в роботі використано сукупність теоретичних методів. Зокрема: метод аналізу загальної та спеціальної психолого - педагогічної літератури, системно-структурний аналіз, використаний для уточнення базових понять дослідження, методи вивчення педагогічного досвіду, узагальнення. Також використовувалися спостереження, констатуючий експеримент.

Наукова новизна одержаних результатів: Уточнено особливості проявів емпатії у молодших школярів з інтелектуальними порушеннями; розкрито зміст понять емпатія, її види; одержано експериментальні дані щодо стану сформованості проявів емпатії у молодших школярів з інтелектуальними порушеннями; обґрунтовано основні психолого - педагогічні засади формування в учнів емпатії; конкретизовано шляхи формування емпатії у молодших школярів з інтелектуальними порушеннями в умовах спеціальної школи.

Практичне значення одержаних результатів. Складена, на основі отриманих результатів констатуючого експерименту програма по формуванню емпатії у дітей з інтелектуальними порушеннями може бути використана під час навчально-виховного процесу у спеціальній школі, а отримані результати дослідження – під час розробки програм, посібників з навчально-виховної роботи для спеціальних закладів, навчальної літератури для студентів-дефектологів, слухачів системи безперервної освіти, педагогів-практиків. Запропоновані в дослідженні технології формування емпатії у школярів спеціальних закладів можуть бути використані як у роботі шкільного психолога, так і класного керівника.

Апробація результатів дослідження відбувалася на засіданні педагогічної ради Калинівської спеціальної школи - інтернату Херсонської обласної ради та на щорічній серпневій конференції педагогічних працівників 28 серпня 2020 р.

Публікації: результати дипломного проєкту опубліковано у збірнику наукових праць Всеукраїнської студентської науково-практичної інтернет-конференції «Розвиток особистості молодшого школяра: сучасні реалії та перспективи», що відбувалася 22-23 жовтня 2020 р. на базі Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника.

Структура роботи: дипломна робота викладена на 85 сторінках друкованого тексту і складається зі змісту, вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (66 джерел), додатків.

РОЗДІЛ 1

ПРОБЛЕМА ВИВЧЕННЯ ЕМПАТІЇ У ЗАГАЛЬНІЙ І СПЕЦІАЛЬНІЙ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

1.1. Теоретичні аспекти вивчення поняття емпатії

Слово емпатія походить від грецького «*empatos*», що означає «проникнення». Термін «емпатія» з'явився на початку ХХ століття завдяки американському психологу Е. Титченеру. З 50-х років цей термін набув широкого поширення.

Поняття «емпатія» як психологічний термін запозичений науковою психологією з філософії де в філософських дисциплінах (етика, естетика), був позначений як «симпатія» [46].

Первинно поняття емпатії виявляється в філософії Античності, в теорії наслідування, де відзначаються характерні особливості емпатії в цілому, а також специфіка її індивідуальних проявів і стадій.

Так, наприклад, давньогрецький філософ Сократ стверджував, що, перебуваючи в творчому процесі, поет, художник або скульптор, наслідуючи природу, має особливий вплив на емоційний стан глядача і слухача, допомагаючи йому відчувати свої творіння [46].

Платон також дає обґрунтування необхідності співпереживання художника створюваним ним самим образам в процесі творчого акту як виконавця і провідника емоційного змісту художніх образів. Він переконує, що, перебуваючи в творчому процесі, майстер може «перевтілюватися» у зображуваний об'єкт [46].

У своїх роботах Платон продемонстрував, що в творчому процесі будь-якого художника повинні бути присутніми концентрація бачення, напруження, напруга душевних сил, нарешті, повна віддача себе перед поставленим завданням, інакше образи мистецтва не проявлять належного впливу, залишаючи байдужими слухачів і глядачів [46].

Т.Ліппс розмежував поняття симпатія і емпатія. У концепції естетичного виховання Т.Ліппс трактував емпатію як сприйняття естетичного об'єкта - це одночасно акт насолоди і пізнання [23].

Емпатія є складне функціональне утворення, в якому пізнавальні та емоційні процеси становлять єдність, опосередковану дія і розвиток актуальних потреб і, в свою чергу, розвивається під їх впливом.

Розвиток емпатії - не тільки процес розвитку емоцій, але процес формування моральних мотивів на користь іншої людини [30].

Складовими емпатії є:

1) когнітивний компонент у вигляді розуміння станів іншої людини без зміни свого стану;

2) емоційний (афективний) компонент у вигляді співпереживання і співчуття;

3) поведінковий (дієвий) компонент у вигляді активної підтримки іншого і надання допомоги [63].

М.М.Обозів визначає емпатію як відгук однієї особистості на переживання іншої і вважає, що без співпереживання, без надання взаємної підтримки неможливо не тільки колективне, а й індивідуальне буття.

У сучасній психології зміст поняття емпатії трактується неоднозначно і розглядається під термінами соціальна сензитивність, доброзичливість, чуйність, емоційна ідентифікація, гуманні відносини, співпереживання, співчуття.

Одні психологи розглядають емпатію в емоційному аспекті, визначаючи її як вчуття в об'єкти соціальної дійсності (Т.Шибутані), як основу що допомагає поведінці (Т.Рібо, А.Валлон, Л.І.Божович і ін.) і як здатність емоційно відгукуватися на переживання іншого (Ф.Олпорт, С.Аш, А.Валлон, Т.П.Гаврилова) [23].

Інші психологи (А.Орлов і М.А.Хазанова), прихильники когнітивного напрямку, трактують емпатію як процес розуміння, «когнітивну

реконструкцію внутрішнього світу іншої людини, здатність передбачити поведінку інших людей».

Т.П.Гаврилова, визначає емпатію як здатність індивіда емоційно відгукуватися на переживання іншого (види: співпереживання і співчуття). Н.І. Сарджвеладзе вважає, що емпатія - це особливий психічний акт, цілісне утворення когнітивних, емоційних і моторних компонентів, включене як особлива форма в соціальну взаємодію між людьми [23].

Емпатія є провідною соціальною емоцією і виступає як здатність індивіда емоційно відгукуватися на переживання інших людей. Вона передбачає суб'єктивне сприйняття іншої людини, проникнення в його внутрішній світ, розуміння його переживань, думок і почуттів [...].

Емпатія - здатність людини до паралельного переживання тих емоцій, які виникають у іншої людини в процесі спілкування з ним [...].

Існуючі трактування феномена емпатії відображають різноманіття напрямків в дослідженні цього явища.

По-перше емпатія визначається як психічний процес спрямований на моделювання внутрішнього світу переживань воспринимаемого людини. При такому підході до емпатії підкреслюється її динамічний процесуальний і фазовий характер. Західні психологи Г.Бартлет-Леннард, В. Айкес і ін. Виділяють три послідовні фази, властиві емпатії як психічному процесу:

- сприйняття і резонанс слухача, етап емпатичних розуміння;
- експресивне повідомлення про виникнення стану іншого;
- етап емпатичних комунікації.

Вітчизняні психологи А.П.Сопніков і Т.П.Гаврілова виділили дві фази емпатичних процесу - сприйняття різноманіття відкритих змінних об'єкта емпатії [24].

По-друге емпатія розглядається як психічної, емпатичних реакції на стимул.

По - третє емпатія визначається як здатність або властивість особистості, що має афективно-когнітивно-поведінкову природу. Дана

здатність розкривається в умінні давати опосередкований емоційний відповідь на переживання іншого, яке включає рефлексію внутрішніх станів, думок почуттів самого суб'єкта емпатії.

Важливою характеристикою процесів емпатії, що відрізняють її від інших видів розуміння, є слабкий розвиток рефлексивного боку, замкнутість в рамках безпосереднього емоційного досвіду. (Рефлексія (від лат. reflexio - звернення назад) - здатність свідомості людини зосередитися на самому собі).

Емпатія заснована на вмінні правильно уявляти собі що відбувається в душі іншої людини що він переживає як оцінює навколишній світ. Відомо що емпатія тим вище, чим краще людина здатна уявити собі як одна і та ж подія буде сприйнята різними людьми і наскільки вона допускає право на існування цих точок зору. Велике значення має і особистий досвід різноманітних душевних переживань бо важко уявити почуття іншого яке сам ніколи не відчував [53].

«Співпереживаючи, ми переходимо в душевний стан іншого; ми як би виселяємося з самих себе щоб оселитися в душу іншої людини », - писав С. Смайлс.

Бреслав Г.М. наводить потенційні характеристики людини здатної до емпатії [16]:

- проявляє терпіння до вираження емоцій з боку іншої людини;
- здатний глибоко вникнути в суб'єктивний внутрішній світ свого підопічного не розплющуючи при цьому свій власний світ;
- готовий адаптувати своє сприйняття до сприйняття іншої людини щоб досягти ще більшого розуміння того що відбувається з людиною [16].

Емпатія значно впливає на характер відносини особистості до зовнішнього світу, до себе, до інших людей, регулює процес входження особистості в соціум.

Емпатія є сполучною ланкою у відносинах між дорослим і дитиною, що визначають входження останнього до спільноти однолітків. Сформована

емпатія оптимізує процес соціалізації дитини, надаючи йому духовну спрямованість.

Сучасні тенденції розвитку теорії та методики шкільної освіти свідчать про те, що розвиток емпатії, як здібності людини до співчуття і співпереживання іншим людям, до розуміння їх станів, є одним з найважливіших компонентів морального розвитку дітей [44].

Статеві відмінності розвитку емпатії у людини. Існують дані наукових досліджень, які доводять гендерні відмінності. Перша книга, з достовірними результатами досліджень була написана Елеанор Маккобі і Керол Джеклін «Психологія статевих відмінностей».

Розглянемо докладніше гендерні особливості прояву альтруїзму. Здатність до альтруїзму можна пов'язати з емпатією. Альтруїзм-це прояв доброти до людини, готовність допомогти і пожертвувати своїми благами заради іншого [7].

Сучасне суспільство каже, що жінки набагато дбайливіше і чутливіші чоловіків, і жінки у великій мірі прагнуть допомогти іншим, оточуючим людям. Існують дослідження, які вказують на те, що саме чоловіки частіше надають допомогу оточуючим людям, а не жінки.

Ймовірно суть в тому, що існують норми, які відповідають за момент надання допомоги іншому і ці норми мають відмінності для чоловіків і жінок. Допомога жінки можна охарактеризувати як турботу, тобто надання допомоги із застосуванням ніжних почуттів. А допомога чоловіка можна назвати героїчною, чоловік піддає себе ризику і застосовує фізичну силу.

Можна припустити, що існують гендерні відмінності в прояві емпатії. Жінки висловлюють свої емоції більш яскраво, вони уважніше і чутливіші до оточуючих, ніж чоловіки [7, 12].

Емоційність жінок і чоловіків слід розглядати по різному, на декількох, різних рівнях. На одному рівні: здатність співпереживати в емоційний стан іншої людини (емпатія) і здатність вміти висловлювати це розуміння емоційного стану (емпатичних експресія). На другому рівні: переживання

людиною власних емоцій і почуттів (емоційні переживання) і способи їх вираження (емоційна експресія). І той і інший рівень мають важливе значення для здорової психіки і відносин між людьми.

Підкреслюється той факт, що емоційна сфера жінок влаштована набагато складніше, ніж у чоловіків [20].

Найчастіше, при аналізі рівня емпатії з'ясовується наступне: чоловіки в меншій мірі бажають демонструвати свої емоції і не бажають, щоб їх емпатійність помічали, адже це не відповідає їх гендерної ролі. Швидше, турбота, увага і ніжність будуть властиві жіночої гендерної ролі.

Безперечно, чоловіки не менше і не гірше за жінок можуть визначати почуття і емоції людей і співпереживати їм, але чоловіки зацікавлені в тому, щоб їхні почуття залишилися непоміченими. Подібну поведінку чоловіків можна віднести до представників традиційної гендерної ролі. Такі чоловіки намагаються вести себе таким чином, щоб їх поведінку ніяк не можна було пов'язати з жіночністю. Хлопчики повинні проявляти стійкість і агресію, а дівчатка стриманість і м'якість [20].

Емпатія має місце бути абсолютно у всіх видах міжособистісних відносин. Спілкування і відносини-це база соціального середовища людини, в ній зароджується і проявляється емпатія людини.

Сенс емпатичних відносин між людьми відкривається дитині перш за все дорослими, що її виховують. Впливи батьків повинні бути орієнтовані на розвиток у дитини доброти, співучасті до інших людей, прийняття самого себе як потрібного, улюбленої і значимої для них людини.

Емпатія виникає і формується у взаємодії, в спілкуванні. Від виховного впливу сім'ї, від того, які якості будуть розвинені, сформовані, залежить майбутнє дитини [9].

Майбутнє - як емпатійної особистості, яка вміє чути іншого, розуміти його внутрішній світ, тонко реагує на настрої співрозмовника, співчувати, допомагати йому, або неемпатійної особистості - егоцентричної, схильної до конфліктів, що не вміє встановлювати доброзичливі відносини з людьми [9].

Діти молодшого шкільного віку вміють розуміти і розрізняти чужі емоційні стани, співпереживаючи відповідати адекватними почуттями. У дітей більше, ніж у дорослих, розвинена інтуїтивна здатність вловлювати чужий емоційний стан, тому важливо в даний період розвитку акцентувати увагу на формуванні у дитини здатності до емпатії, активізацію товариськості, регулювання емоційного стану дитини [63].

Складається певна суперечність між необхідністю формування емпатійного ставлення молодших школярів до однолітків і недостатньою розробленістю матеріалу з даного питання.

Вивчення емпатії в молодшому шкільному віці передбачає глибоке вивчення індивідуальних особливостей молодших школярів, а також всебічний якісний облік результатів їх емпатійних відносин.

1.2. Особливості емпатійних процесів у дітей молодшого шкільного віку з порушеннями інтелекту

Навчання і виховання дітей із порушеннями інтелекту представляє досить серйозні труднощі. Так як емпатія входить в емоційну сферу, отже, в процесі їх розвитку необхідно керуватися основними закономірностями емоційного розвитку при інтелектуальному порушенні [41].

Слід зауважити, що емоційне дозрівання дітей зі порушеним інтелектом відбувається повільніше, а диференціація почуттів у них завершується пізніше, ніж у дітей в нормі (Л.П.Стрелкова) [55].

За даними сучасних досліджень серед учнів спеціальної загальноосвітньої школи молодшого шкільного віку відзначається переважання порушеної поведінки.

Як зазначає Д.І. Ісаєв, з усіх учнів з інтелектуальною недостатністю, що випускаються спеціальними загальноосвітніми установами - близько половини з порушеннями поведінки. Згідно з результатами інших досліджень

порушенні поведінки зустрічаються у 31,8% дітей і підлітків з інтелектуальною недостатністю (В.В.Ковальов, Г.С.Марінчева) [51].

Пошук шляхів оптимізації навчально-виховного процесу, корекції деструктивних емоційно-особистісних проявів даної категорії дітей виступає як актуальна проблема на сучасному етапі розвитку спеціальної психології та педагогіки [14].

Проблема емпатії, її порівняльні дослідження між різними групами дітей з порушеннями і нормою одного і того ж віку дозволяють відповісти на питання про особливості деяких проявів особистості в процесі спілкування.

Перш ніж перейти до аналізу фактів, які розкривають особливості емпатії при порушеннях інтелекту, необхідно зупинитися на розгляді динаміки цього процесу в нормі.

Відомо, що в нормі існує тенденція зростання співчуття і зменшення співпереживання до періоду підліткового віку. Тобто для молодшого шкільного віку в більшій мірі характерна потреба у власному благополуччі, переважають егоїстичні моделі поведінки; з переходом до підліткового віку розвивається потреба в благополуччі іншого, в ієрархії мотивів починає домінувати мотив альтруїстичної поведінки. З віком збільшується кількість стійко емпатійних за рахунок зростання стійко співчуваючих [3, 20].

Вибірковість і нестійкість емпатійних відносин в молодшому шкільному віці пояснюється недостатньою сформованістю структури особистості. З цієї ж причини в молодшому шкільному віці для акта емпатії характерно переживання суб'єктом тих же почуттів, які відчуває інший, через ототожнення з ним.

Діти в цьому віці, як правило, переносять на себе чуже емоційний стан і переживають почуття іншого як би за себе, оскільки вони мали місце в їх минулому досвіді, а також якщо вони пов'язані з передбаченням подібної можливості особисто для себе, особливо в найближчому майбутньому.

В молодшому шкільному віці виду емпатії дитина не співвідносить себе з ситуацією спілкування, об'єкт емпатії і зміст її переживань

відображаються нею несвідомо, і усвідомити себе як об'єкт власних, переживань вона не може [3].

Були також виявлені статеві відмінності в відношенні дітей до різних об'єктів емпатії при порівнянні співпереживати і співчуваючих хлопчиків і дівчаток до підліткового віку співчуття дорослим збільшується як у хлопчиків, так і у дівчаток, але у дівчаток це збільшення значно більше. Дівчата в цілому більш співчутливо ставляться до тварин, ніж хлопчики. По відношенню до однолітків дівчинки-підлітки частіше співпереживають, ніж хлопчики [3].

Статеві розбіжності у ставленні дітей до об'єктів емпатії виявляються до початку підліткового віку. Це, ймовірно, пов'язано з інтенсивним статевим розвитком дітей, формуванням специфічних психологічних особливостей хлопчиків і дівчаток. У молодшому шкільному віці ці особливе не виступають так виразно, і вікові характеристики перекривають статеві відмінності [9].

Таким чином, динаміка емпатійних переживань пов'язана зі зміною предметної віднесеності в молодшому шкільному віці предметом емпатії є сам індивід, в підлітковому - інша людина; для першого випадку характерна потреба у власному благополуччі, для другого - потреба в благополуччі іншого. Залежно від предметної спрямованості і домінуючою потреби емпатичні переживання спонукатимуть індивіда до егоїстичного або альтруїстичної поведінки по відношенню до іншої людини [9].

Інтерес до проблеми розвитку емпатії у дітей з порушеннями інтелекту пояснюється причинами наступного роду. З одного боку, ряд умов, що лежать в основі її успішного формування, у даній категорії осіб можна зарахувати до числа несприятливих. Грубе порушення мотивів і потреб, підвищена сугестивність, невміння розібратися в ситуації, усвідомити причинно-наслідкові зв'язки між вчинком і результатом, зниження критичного ставлення до своїх вчинків, недоліків [28].

Нездатність об'єктивно оцінювати і переживати свій стан, труднощі перенесення узагальнення в нову ситуацію, і якою це узагальнення має бути реалізовано в конкретному поведінковому акті - це перешкоджає розвитку емпатії. З іншого - тільки досить високий рівень емпатії забезпечує можливість розширення кола спілкування, розвитку моральних позицій і адекватної поведінки [28].

Діти із зниженням емпатійного відчуття та порушенням інтелекту мають труднощі в навчально-виховній роботі. Вони грубі, різкі, образливі, егоїстичні, з лабільним настроєм, також не дисципліновані, не вміють регулювати свою поведінку загальноприйнятими морально-етичними нормами, у них ослаблені емоційні прихильності, знижена критичність до себе, афекти носить недиференційований характер, протікають зі злістю.

Ними часто оволодіває лють з короткочасним руховим збудженням. Імпульсивність поведінки, властива їм, призводить до агресивних проявів як реакції на зовнішні подразники при слабкій здатності осмислення останніх і передбачення наслідків своїх вчинків [30].

Специфіка порушень в поведінці у таких дітей з віком набуває нових рис. На ранніх етапах розвитку вона проявляється в руховому неспокої, дратівливості. У дошкільному віці з'являється войовничість, агресивність, невміння ладнати і грати з дітьми, нестійкість б гри і різних видах діяльності, В шкільному віці найбільш чітко виступає недорозвинення особистості. Такі діти не вміють володіти своєю поведінкою, емоційно збуджені. Часом у них відзначається піднесений настрій, яке змінюється плаксивістю, пригніченістю і схильністю до різких афектних спалахів [32].

Основні труднощі поведінки дітей з переважанням емпатійної нестійкості визначаються значною емоційною незрілістю: відсутністю почуття обов'язку, відповідальності, невмінням гальмувати свої бажання, нездатністю підкорятися вимогам школи і сім'ї.

Виражена інфантильність у таких дітей проявляється в веселому, безтурботному настрої зі схильністю до метушливості і настирливості, в

відсутності стійких уподобань при великій товариськості. Головним мотивом вчинків виступає задоволення, В роботі такі діти імпульсивні, нетерплячі, часто залучаються до конфліктів [32].

Всі розглянуті поведінкові особливості дітей з порушеннями інтелекту незмінно порушують здатність до саморегуляції. Ці діти виявляються нездатними контролювати свою поведінку, ґрунтуючись на загальноприйнятих морально-етичних нормах. Це не може не позначитися на емпатійних можливості, які визначаються рівнем розвитку регуляторної функції [32].

Дослідження рівня емпатії в учнів з інтелектуальною недостатністю показують, що у більшості дітей з порушенням інтелекту рівень розуміння положення іншої людини недостатньо високий, хоча певна схильність до цього є, вміння зрозуміти почуття оточуючих людей регулює переживання і вчинки дітей з зниженими інтелектом.

Цей факт є свідченням, що немає істотних перешкод у розвитку емпатійного потенціалу у дітей з порушенням інтелекту. Крім того, даний факт дозволяє судити про те, що емпатія залежить не тільки від рівня інтелектуального розвитку, але і від особливостей соціального оточення.

Іншою важливою закономірністю розвитку емпатії, як в нормі, так і при зниженні інтелекту, є залежність емоційних проявів, властивостей і станів від особливостей взаємини дитини з оточуючими людьми [29].

На жаль, багато сімей, які виховують дітей із зниженням інтелекту, не виконують таку важливу функцію, як емоційна підтримка своїх дітей, формування почуття психологічного комфорту і захищеності. А взаємодія дітей з батьками не носить спрямованого на конкретну діяльність характеру, дітей та батьків не пов'язує спільне улюблену справу, батьки рідко обговорюють проблеми своїх дітей, рідко радіють їхнім успіхам [33].

Порушення емоційного контакту з батьками, відсутність емоційного прийняття та емпатичного розуміння важко травмує психіку дитини з

інтелектуальною недостатністю, чинить негативний вплив на розвиток таких дітей, формування особистості дитини.

Узагальнюючи багаторічний досвід спостережень у спеціальному закладі, Т.П.Гаврилова підкреслює ефективність діяльнісного підходу до виховання емоційних якостей дітей з порушеннями інтелекту і відзначає особливу роль гри, в якій містяться всі необхідні умови для розвитку особистості. У грі дитина відносно легко долає афективні бар'єри [25].

Правильний підбір ігор, вміле керівництво, емоційна насиченість ігрової діяльності є джерелом виникнення у дітей з порушенням інтелекту доброзичливого ставлення до дорослих і однолітків, бажання допомагати, співпрацювати з ними. Ігри, що моделюють відносини людей, сприяють збагаченню емоційного досвіду, розвитку емпатії [38].

Участь у трудовій діяльності розвиває ділові та особисті взаємини учнів корекційної установи. Зміна емоційних переживань у зв'язку з формуванням у дітей шкільного віку найпростіших соціальних мотивів трудової діяльності полягає в прагненні зробити щось потрібне, корисне не тільки для себе, але і для оточуючих людей. Тут також відіграє важливу роль розвиток особливих форм соціальної орієнтації, активної уваги до інших людей, що є необхідною умовою виникнення співпереживання.

Дослідження М.С.Певзнер показують, що при неускладнених формах інтелектуального порушення емоційна сфера залишається відносно збереженою, хоча і несе на собі відбиток загального недорозвинення особистості.

В даному випадку, якщо виникають порушення в емоційних проявах і поведінці, вони відносно легко коригуються при нормалізації «соціальної ситуації» розвитку дитини [17].

Таким чином, розвиток емпатичних здібностей при зниженні інтелекту, як і при нормі, здійснюється в міру проходження різних вікових етапів, під впливом спілкування з оточуючими людьми, в процесі оволодіння різними видами діяльності.

Специфіка розвитку емпатії у дітей з порушенням інтелекту проявляється в деякій залежності від структури, глибини і своєрідності біологічного дефекту, в наявності компенсаторних можливостей, а також в обумовленості позитивного прогнозу ефективної корекційної допомоги в умовах спеціальної установи [33].

1.3. Розвиток та становлення емпатії у молодших школярів з інтелектуальними порушеннями

Формувати емпатії у дітей зі порушеннями інтелекту необхідно в умовах повсякденного життя, побутової, спортивної, навчальної, трудової діяльності за участю батьків, вихователів, вчителів.

У роботі з формування емпатії у дітей з інтелектуальною недостатністю потрібно дотримуватися таких принципів [34]:

- комплексний підхід (система психолого-педагогічних заходів тісно переплітається з клінічними формами корекції);
- одночасна корекція емоційної та інтелектуальної сфер на всіх етапах навчально-виховного процесу;
- спрямованість системи впливів на дитину і на його найближче оточення (батьків);
- застосування колективних форм роботи;
- тренування навичок поведінки, що сприяють гальмуванню надлишкових рухових і емоційних імпульсів;
- короткочасний характер завдань і доручень; адекватна переорієнтація інтересів дітей.

Основні напрямки розвиваючої роботи [34]:

- формування потреби брати участь у спільній діяльності; здійснювати соціально-значущу діяльність, слідувати моральному ідеалу;
- формування вміння ставитися до однолітків як до рівноцінної собі особистості;

- формування вміння об'єктивно оцінювати себе і оточуючих;
- формування умінь і навичок здійснення емоційної ідентифікації зі станом партнера по спілкуванню;
- формування вміння висловлювати свій настрій, ставлення до інших людей адекватними способами;
- формування вміння орієнтуватися на емоційний стан партнера по спілкуванню, на його інтереси, позитивні якості;
- формування здатності оцінювати настрій і стан людини за зовнішніми проявами;
- формування знань про можливі внутрішні причини вчинків і стосунків людей;
- формування вміння використовувати різні види оцінок по відношенню до себе і однолітка (оцінки-правила, оцінки емоційного стану, оцінки особистісних властивостей, оцінки-передбачення результатів своєї діяльності);
- формування вміння встановлювати зв'язок між переживаннями і вчинками людей;
- формування вміння адекватно ставитися до оцінок з боку оточуючих;
- розширення способів вирішення проблемних ситуацій, надання допомоги;
- формування вміння контролювати свою поведінку і емоції;
- формування здатності до вольових зусиль і довільної саморегуляції.

Рівень розвитку емпатії, особливості її прояву визначаються цілою низкою чинників. Ступінь проникнення в стан іншої людини залежить від досвіду спілкування і від стану інтелектуальних функцій, а також від інтуїції, під якою розуміється симбіоз сприйняття, мислення і почуття людини.

Розвиток емпатії пов'язано з розвитком і віковими змінами таких індивідуальних властивостей, як темперамент, сила емоційної збудливості, і визначається, крім того, впливом тих соціальних груп, в які потрапляє дитина. З розвитком кола спілкування розширюється спектр переживання, і з цим пов'язаний рівень дозрівання емоційної сфери [18, 37].

Експериментальним дослідженням показано, що соціальна ситуація надає особливий вплив на процес емпатії, коли пізнає переносить старі знання про ситуацію на динамічні процеси пізнання або коли випробуваний без елементів новизни здійснює перенесення знакових емоційних станів на людину [33].

До числа негативних соціальних факторів, що знижують рівень емпатії, слід віднести несприятливе сімейне виховання. Так, дитина, яка не отримує в сім'ї задоволення потреби в самоствердженні, характеризується низькою здатністю до співчуття і власне емпатії.

В даному випадку деформація емпатії відбувається в бік зниження здатності емпатичних реагувати на окремі емоції, притаманні іншими людьми. Точність розпізнавання негативних емоцій зменшується у дітей, які виховуються в ситуації придушення, маніпулювання, нав'язування, контролю з боку батьків, що оберігає дитину від негативних відносин до нього з боку дорослих.

Також знижує емпатійні можливості вузькість зв'язків дитини з людьми, що зумовлює схильність до сприйняття і розуміння всіх людей якоїсь однієї категорії або окремої людини з однієї упередженої точки зору. Рівень розвитку емпатії також залежить і від розвитку цінностей моральних установок особистості [54].

Можна виділити етапи по розвитку емпатії у дітей дошкільного віку [54, 60]:

1-й етап «мову емоції» або «пізнаю себе»: ситуація співчуття-констанції.

Освоєння мови емоції, фіксування на емоційних станах і їх розпізнання включає в себе:

- виділення зафіксованої емоції (піктограми, картинки, ілюстрації до книги, фото. Проявів з змістовним фоном і без нього, «конструювання емоції»);
- розпізнання інтонації і інтонованої мови (звукові емоційні записи: сміх, плач, крик, музичні емоційні образи);
- навчання пантоміміці, жесту, пози, виразному руху (зображення і розпізнавання різних емоційно виразних рухів, розпізнання зображеного жесту, «ожилі картинки»);
- мовленнєву поведінкову, етику на емоційній основі (різні форми етикету, ввічливі форми, ввічливі вирази) [60].

2-й етап «мова почуттів і переживань» або «Я - інша людина» ситуація співчуття-переживання.

Організація роботи з дітьми:

- робота над книгою - співпереживання персонажам казок;
- розглядання картин, проникнення всередину, програвання коротких сценок;
- бесіди за казками (порівняння характеру і вчинків героїв, проведення аналогії);
- ігра-бесіда з персонажами (схвалення або ін.);
- прослуховування музичних творів, а також її виконання;
- постановка лялькового спектаклю;
- творча рольова гра за сюжетом казки;
- ігра-драматизація - співпереживання героям і глибоке проникнення в зміст твору.

3-й етап «моральні бесіди».

Форми роботи з дітьми:

- рішення моральних ситуацій;

- формування позитивного ставлення до молодших, до батьків, літнім, інвалідам та ін;

- активно включення в комплекс різних видів діяльності (реальна діяльність - праця, спостереження, предметна діяльність, образотворча діяльність, спілкування).

4-й етап формування - «співрадість одне одному»

Форми роботи з дітьми:

- спостереження в природі (живі і неживі об'єкти);
- спільна, колективна діяльність, праця;
- святкування днів народження.

На базі розвитку творчої уяви дітей можливо успішне виховання емпатії і емпатійної поведінки - співпереживання і сприяння іншими при поєднанні дитячих діяльностей (сприйняття художньої літератури, ігри, малювання і т.д.), що опосередковують спілкування і взаємодія дорослого і дитини: співпереживання персонажам художнього твору, особливо казки, являє собою комплекс почуттів, до складу якого входять такі емоції, як співчуття, осуд, гнів, подив [47].

Ці соціально цінні емоції повинні ще закріпитися, актуалізуватися, знайти вихід і привести до результату у відповідному контексті, який може і повинен створювати дорослий [56].

Однією з форм такої роботи може стати рольова гра, в процесі якої дитина отримує можливість поставити себе на місце інших оцінити свою поведінку з боку. Найчастіше дитина приймає на себе роль дорослого. Наявність ролі в грі означає, що в своїй свідомості дитина ототожнює себе з тією або іншою людиною і діє в грі від його імені.

Особливу значущість проблема вивчення емпатії набуває в зв'язку з дослідженнями взаємин між дітьми і дорослими в сім'ї, де дитина отримує перші уроки емоційного відгуку. Через взаємодії з близьким дорослим дитина вчиться розуміти і будувати відносини з однолітками.

Вивчення впливу емоційного компонента дитячо-батьківської взаємодії на психічний розвиток дитини з інтелектуальним недорозвиненням представлено в роботах Є.І. Захарової. Автором виділені якісні і кількісні критерії повноцінного емоційного спілкування батьків з дитиною. При дефіциті емоційних контактів процес психічного особистісного розвитку ускладнюється і спотворюється, а недооцінка розвитку емпатії у дітей в практичному плані призводить сьогодні до того, що виникають труднощі у взаєминах дітей з однолітками [34].

З метою поглиблення і розширення у батьків знань використовуються такі форми роботи, як: батьківські збори, лекції, індивідуальні консультації, бесіди, семінари та дискусії.

Передбачається формування у батьків: розуміння значущості дитячо-батьківських відносин у соціо-емоційному розвитку дитини з зниженням інтелекту; переконань в необхідності розвитку емпатії дитини як провідного фактора його особистісного розвитку і соціального благополуччя; мотивації до зміни батьківського погляди на стиль спілкування з дитиною, до переорієнтації на більш гуманістичну, суб'єкт - суб'єктну позицію у взаємодії з дітьми [37].

РОЗДІЛ 2

ДІАГНОСТИКА ОСОБЛИВОСТЕЙ ЕМПАТІЙНИХ РЕАКЦІЙ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ СПЕЦІАЛЬНОЇ ШКОЛИ

Проблема взаємодії людини з оточуючими людьми завжди розглядалася як одна з центральних. На сучасному етапі розвитку суспільства людина вивчається як суб'єкт, який усвідомлює світ і активно змінює його в процесі діяльності і взаємин з іншими людьми.

Необхідність взаєморозуміння у всіх сферах соціального життя людей висуває проблему розвитку у сучасної людини орієнтації на продуктивну міжособистісну взаємодію, засноване на прояві поваги до інтересів і прав іншої людини, прагнення і вміння приходити до компромісів, знаходити рішення, що задовольняють обидві сторони [57].

До числа механізмів, що регулюють поведінку людей і забезпечують конструктивну співпрацю партнерів по спілкуванню, відносять емпатію. В даний час вітчизняні та зарубіжні психологи позначають терміном емпатія здатність особистості сприймати і розуміти іншу людину і його емоційний стан в процесі взаємодії, емоційно відгукуватися і підлаштовуватися під нього [61].

Проблема емпатії привертає увагу представників різних напрямків психологічної науки в зв'язку з рішенням таких практичних завдань як оптимізація взаємодії людей в групі, адаптація дитини до світу дорослих і навчання альтруїстичної поведінки [46].

В даний час особлива увага вчених приділяється вивченню психічної адаптації і дезадаптації дітей з порушеннями інтелектуального розвитку. В якості одного з механізмів соціальної адаптації ряд авторів розглядає емпатію, яка передбачає [46]:

- сформованість уявлень про емоції;
- сприйнятливості до почуттів інших;
- розуміння соціальних проблем;

- повагу до чужої думки;
- розуміння причинно-наслідкових зв'язків, прихованих в ті чи інші події.

Одні психологи розглядають емпатію в емоційному аспекті, визначаючи її як вчуття в об'єкти соціальної дійсності (Т. Шибутані), як основу що допомагає поведінці (Т.Рібо, А.Валлон, Л.І.Божович і Т.Є.Коннікова і інші) і як здатність емоційно відгукуватися на переживання іншого (Ф.Олпорт, А.Валлон, Т.П.Гаврилова) » [4].

Інші психологи (А.Орлов і М.А.Хазанова), прихильники когнітивного напрямку, трактують емпатію як процес розуміння, «когнітивну реконструкцію внутрішнього світу іншої людини, здатність передбачити поведінку інших людей» [4].

2.1. Обґрунтування методики дослідження емпатії у молодших школярів. Методика дослідження

Т.П.Гаврилова, визначає емпатію як здатність індивіда емоційно відгукуватися на переживання іншого (види: співпереживання і співчуття). Н.І. Сарджвеладзе вважає, що емпатія - це особливий психічний акт, цілісне утворення когнітивних, емоційних і моторних компонентів, включене як особлива форма в соціальну взаємодію між людьми [25].

Для проведення експерименту нами обрані методики, що спрямовані на діагностику рівня емпатійних проявів у молодших школярів з інтелектуальною недостатністю.

Для проведення констатуючого експерименту нами були обрані методики, що спрямовані на діагностику емпатії у молодших школярів з інтелектуальними порушеннями.

Мета дослідження: Визначення особливостей прояву емпатії у молодших школярів із порушеннями інтелекту.

Методики дослідження

Для діагностики емпатії у дітей з інтелектуальними порушеннями були обрані методики, що дозволяють визначити рівень розвитку та прояви емпатії у різних життєвих ситуаціях.

Методика Г.А.Урунтаєвої і Ю.А.Афонькіної «Вивчення емоційних станів людей, зображених на малюнку». Призначена для виявлення рівня емпатії у дітей різних вікових груп.

Методика «Незакінчені розповіді» Т.П.Гаврилової. Методика застосовувалася для вивчення емпатії в ситуаціях, що ускладнюють її прояв (складних), і по відношенню до різних об'єктів (тварині, дорослій людині, однолітка) [24].

Опис методик дослідження.

1. Методика Г.А.Урунтаєвої і Ю.А.Афонькіної «Вивчення емоційних станів людей, зображених на малюнку» [46].

Дослідження емоційної сторони емпатійних проявів проводилося за допомогою методики Г.А.Урунтаєвої і Ю.А.Афонькіної «Вивчення емоційних станів людей, зображених на малюнку».

Підготовка дослідження. Підібрати картинки (фотографії), із зображенням дітей і дорослих, у яких яскраво виражено, емоційний стан як основних емоцій (радість, страх, гнів, горе), так і їх відтінків, сюжетні картини із зображенням позитивних і негативних вчинків дітей і дорослих.

Процедура дослідження. Робота здійснюється в індивідуальній формі та проходить в два етапи.

На першому (вхідному) етапі перед кожною дитиною були розкладені картки зі схематичним зображенням людських емоцій на обличчі: спокій, горе, радість, злість, здивування, страх. Дітям пропонується розглянути схематичні зображення людських емоцій; спробувати зобразити кожен стан на своєму обличчі, потім - назвати відповідне почуття. За кожну вірно названу емоцію ставилося бал в таблицю результатів. Максимальна кількість - 6 балів.

Для обох етапів були визначені рівні емоційної сприйнятливості:
високий рівень - 6 балів,
середній рівень - 4-5 балів,
низький рівень - 3 і менше балів.

При пред'явленні кожної картинки, дитині задавався ряд питань:

- Що ти бачиш на картинці?
- Хто на ній намальований?
- Що він відчуває?
- Як ти зрозумів те, що він відчуває?

Якщо дитина мала труднощі відповісти, то питання піддавалися переформулюванню: який настрій у хлопчика (дівчинки) на зображенні? Хлопчик сумний або веселий? і т.д.

Далі дітям, також в індивідуальній формі, пред'являлися сюжетні малюнки. Потім задавалися питання:

- Хто зображений? (дорослі діти)
- Чим вони займаються? Що роблять?
- З яким настроєм вони це роблять? (Дружно, що не дружно, відбувається сварка і т.д.)
- А як ти здогадався?

Для уточнення зрідка використовувалися навідні запитання і підказки: чому грають тільки двоє з трьох? Що відчуває залишився хлопчик і т.д [46].

Аналіз результатів здійснювався, шляхом підрахунок правильних відповідей по кожному малюнку першого і другого етапу дослідження. Було відмічено розуміння зображених на картинці дорослих і дітей. Акцентувалася увага на опорні ознаки, які діти використовували для інтерпретації емоцій (жести, пози, міміка і т.д.). Малюнки і схематичні зображення, що використовувалися в процесі діагностики, знаходяться в додатку А.

2. Методика «Незакінчені розповіді» Т.П. Гаврилової [24].

Мета: вивчення характеру емпатії: егоцентрична, гуманістична.

Матеріал: 3 незакінчених розповіді.

Проведення дослідження.

Дослідження проводиться індивідуально. Дитині говорять: «Я розповім тобі розповіді, а ти, послухавши їх, відповіси на питання». Якщо випробуваним є дівчинка, то в оповіданнях фігурувати повинна дівчинка.

Розповіді:

1. Хлопчик мріяв завести собаку. Сусіди попросили хлопчика приглянути за собакою поки вони будуть у відпустці. Хлопчик дуже прив'язався до собаки, полюбив її. Він її годував, водив гуляти, доглядав за нею. Але собака дуже сумувала за своїм господарям, дуже чекала їх повернення. Через деякий час знайомі повернулися і сказали, що хлопчик сам повинен вирішити - повернути собаку або залишити її собі.

Як вчинить хлопчик? Чому?

2. Хлопчик знайшов на вулиці кошеня і приніс його додому. Бабуся сказала, що кошеня може бути хворим і викинула його на вулицю. Хлопчик дуже розсердився і нагримав на бабусю. Увечері бабуся сказала: «Ну що ж, доведеться мені їхати додому, хоча мені там і самотньо».

Як вчинить хлопчик? Чому?

3. Вася розбив вікно. Він злякався, що його покарають і сказав вихователю, що вікно розбив Андрій. Хлопці в дитячому садку про це дізналися і перестали з Васею розмовляти, не брали його в ігри. Андрій подумав: «Пробачити мені Васю чи ні?».

Як надійде Андрій? Чому? [24].

Інтерпретація відповідей дітей: якщо дитина вирішує ситуацію на користь іншого (собаки, бабусі, Васи), то це вказує на гуманістичний характер емпатії; рішення дитиною ситуації на свою користь - про егоцентричний характер емпатії.

Дані, отримані за цією методикою, обробляються за наступними показниками.

Для обробки даних автором використовуються умовні одиниці виміру: співчуваючі відповіді оцінюються зі знаком «+», співчутливі - зі знаком «-». Підсумовування оцінок відповідей з трьох питань кожної розповіді виявляє загальну тенденцію ставлення до ситуації розповіді, підсумовуючи оцінки за трьома розповідями, визначають характер емпатійного ставлення до того чи іншого виду об'єкта; підсумовування балів в цілому, за методикою, дозволяє віднести випробуваного до групи співпереживати або співчуваючих.

Методика застосовувалася для вивчення емпатії в ситуаціях, що ускладнюють її прояв (складних), і по відношенню до різних об'єктів (тварині, дорослій людині, однолітка). Розглядалися такі фактори, як ідентифікація дитини зі страждаючим персонажем, конфліктність відносин дитини з об'єктом емпатії. Додатковим фактором, що впливає на ускладнення ситуації, виступила форма матеріалу дослідження - довгі незакінчені розповіді з розгорнутим складним сюжетом.

Експериментальний матеріал методики представлений трьома розповідями, що відображають різні сфери взаємодій дітей: з тваринами, дорослими і однолітками.

Розповіді побудовані автором таким чином, що його герої знаходяться в конфлікті, причому один персонаж (тварина, дорослий або одноліток) - джерело конфлікту, а інший (головний герой) - потерпілий. Ситуація може бути дозволена на користь одного з персонажів. Досліджуваний (з позиції головного героя) повинен зробити вибір на користь когось із них [24].

Кількісний аналіз отриманих емпіричних даних передбачав декілька послідовних кроків. Отримані абсолютні дані переводилися у відносні, тобто були представлені як виражене у відсотках відношення отриманої оцінки кожного показника до максимально можливої:

$$\mu = (x_1\rho_1 + x_2\rho_2 + \dots + x_n\rho_n) / (\rho_1 + \rho_2 + \dots + \rho_n) = \Sigma x\rho / \Sigma \rho, \text{ де:}$$

x_1, x_2, x_n – варіанти;

ρ_1, ρ_2, ρ_n – частоти варіантів;

$\Sigma x\rho$ – сума добутоків варіантів на їх частоту;

Σp – сума частот.

Оцінка кожного показника визначалася також за кількістю учнів у відсотках відповідно до загальної кількості досліджуваних.

Психолого-педагогічне дослідження та оцінювання особливостей розвитку емпатії у молодших школярів з інтелектуальними порушеннями проводилося у 2019-2020 навчальному році на базі Калинівської спеціальної школи-інтернату Херсонської обласної ради.

2.2. Результати констатуючого експерименту та їх аналіз

Емпатична турбота, співчуття є формою емпатії, яка спрямована на іншого. Індивід, співчуваючи, переживає неблагополуччя іншого, але не співвідносить його з власним благополуччям. Така форма емпатії виникає таких ситуаціях, коли сприймається стан партнера актуалізує моральні спонукання і викликає потребу допомагати йому.

Емпатія грає одну їх основних ролей в процесі організації навчання та виховання дитини, так як вміння співпереживати і розуміти несхожого інших - є основа гармонійних і продуктивних взаємин в дитячому колективі [8].

За допомогою психологічних тестів можна визначити власний дитині рівень емпатії. Діагностика емпатії умовно поділяє дітей на три рівні [50].

Низький рівень. Дитина не пояснює і не розуміє вчинків, що роблять інші під впливом емоції. Не відгукується на почуття, має проблеми із спілкуванням, не вміє емоційно співпереживати» [66].

Середній рівень. Людина тримає під контролем свої почуття, думки, емоції, не завжди здатна поділитися наболілою душевною проблемою. Розуміє емоційні метушіння інших людей, але вважає, що не варто виставляти свої почуття напоказ.

Високий рівень. Людина відчуває яскравий емоційний відгук на переживання. Часто не відокремлює свої емоційні проблеми від проблем інших людей, однаково співпереживає близьким і стороннім людям» [66].

В дослідженні емпатії у молодших школярів з порушеннями інтелекту взяли участь 5 учнів 4 класу, віком 10-11 років (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Характеристика досліджуваних учнів

№	Ім'я учня	Діагноз
1.	С.К.	Порушення інтелектуального розвитку. Порушення емоційно-вольової сфери, поведінкові розлади.
2.	А.М.	Порушення інтелектуального розвитку. Поведінкові розлади.
3.	М.Н.	Наслідки раннього органічного ушкодження ЦНС. Порушення інтелектуального розвитку. Системний недорозвиток мовлення.
4.	В.Ч.	Порушення інтелектуального розвитку легкого ступеня. Порушення пізнавальних можливостей і комунікативних функцій.
5.	М.Ч.	Порушення інтелектуального розвитку легкого ступеня.

У результаті проведення дослідження на основі використання методики Г.А.Урунтаєвої і Ю.А.Афонькіної «Вивчення емоційних станів людей, зображених на малюнку» та методики Т.П.Гаврилової «Незакінчені розповіді» були визначені особливості емоційного стану дітей, рівень емпатійних проявів, настроїв молодших школярів спеціальної школи.

Результати проведення методик розкривають зміни у внутрішньому світі молодших школярів в процесі обстеження та дають змогу прослідкувати та порівняти динаміку розвитку емпатійних проявів у різних ситуаціях.

Система розвиваючих занять націлена формування у школярів орієнтації на індивідуальні особливості однолітків; виховання вміння спілкуватися один з одним не дивлячись на різницю бажань та інтересів; розвиток вміння співпрацювати і співпереживати, надавати увагу і турботу по відношенню один до одного.

В ході діагностики, діти не виявляли різких негативних реакцій. Результати представлені у вигляді таблиць, що відображають рівень проявів емпатії учнів молодших класів спеціальної школи.

Результати методики Г.А. Урунтаєвої та Ю.А. Афонькіної «Вивчення емоційних станів людей, зображених на малюнку»

Актуальність дослідження емпатичних проявів є надзвичайно важливою та починається з раннього віку, ця значимість обумовлюється тим, що розвиненість таких компонентів емпатії як співчуття, здатності розпізнавати і розуміти емоційні стани іншої людини, його внутрішній світ і проявляти співучасть у важких життєвих ситуаціях, забезпечує здорові, гармонійні взаємини дитячого колективу.

Отриманні за цією методикою результати демонструють переважно середній та низький рівні існуючих емпатійних проявів в учнів з інтелектуальними порушеннями (табл. 2.2).

Виявлено, що середній рівень емпатійних проявів спостерігається у чотирьох учнів, що становить 80% дітей всього класу. Низький рівень визначено у одного з учнів, і становить 20% класу.

Та жодного учня з високим рівнем емпатійних проявів не виявлено (рис. 2.1).

Відповідно до методиками, спрямованими на вивчення рівня емпатії Ю.А. Афонькіним, Г.А. Урунтаєвою, виділяється три ступені розвитку емпатії для кожного з вивчених компонентів: низький, середній, високий.

Таблиця 2.2

Дані про рівень сформованості емпатійних проявів в учнів 4 класу за методикою «Вивчення емоційних станів людей, зображених на малюнку»

Ім'я учня	Радість	Горе	Здивування	Злість	Спокій	Страх	Всього	Рівень
С.К.	+	+	-	+	+	-	4	Середній
А.М.	+	+	-	+	+	+	5	Середній

М.Н.	-	+	-	+	+	-	3	Низький
В.Ч.	+	+	+	+	-	+	5	Середній
М.Ч.	+	+	+	+	+	-	5	Середній

Для зручності сприйняття статистичних дані були переведені у відсотки:

– Низький рівень: діти з труднощами або невірно описують емоційні стани. Слабкий прояв і інтерпретація власних емоцій і емоцій іншої людини. Вкрай рідкісні прояви співпереживання. 20% (1 учень).

– Середній рівень: діти розгорнуто описують емоційні стани. Правильно розуміють основні емоції, труднощі з розрізненням їх відтінків. Співчуття виражається тільки вербально. Низька ініціативність реальної допомоги іншій людині. 80% (4 учні).

– Високий рівень: розуміння емоцій і їх відтінків. Вірне вираз власних емоційних і чуттєвих проявів. Розуміння емоційних і чуттєвих проявів іншої людини. Прояв ініціативи в допомозі та підтримці інших людей. Не представлений.

Узагальнення даних отриманих в результаті експериментального дослідження дало змогу визначити, що переважна кількість учнів, а саме 80% мають середній рівень прояву емпатії. Це проявляється у труднощах розрізнення дітьми тонких відмінностей різних емоційних станів.

Низький рівень виявлено у 20% учнів, для них є характерним слабкий прояв і інтерпретація власних емоцій і емоцій іншої людини, дуже рідкісні прояви співпереживання.

Високого рівня не виявлено (табл. 2.3, рис. 2.1).

Таблиця 2.3

Результати дослідження за методикою «Вивчення емоційних станів людей, зображених на малюнку» у молодшими школярів з інтелектуальними порушеннями

Рівні проявів емпатії		
Високий	Середній	Низький
-	80%	20%

Загальні результати щодо рівнів прояву емпатійних відчуттів учнями молодшого шкільного віку з порушенням інтелекту наведено на рисунку 2.1.

Вибірковість і нестійкість емпатійних відносин в молодшому шкільному віці у дітей з інтелектуальним порушенням пояснюється недостатньою сформованістю структури особистості і порушенням функціонування вищих психічних функцій [56].

З віком і розумовим розвитком збільшується кількість дітей, у яких певний вид емпатії стає постійною рисою характеру. Перш за все, постійним стає співчуття.

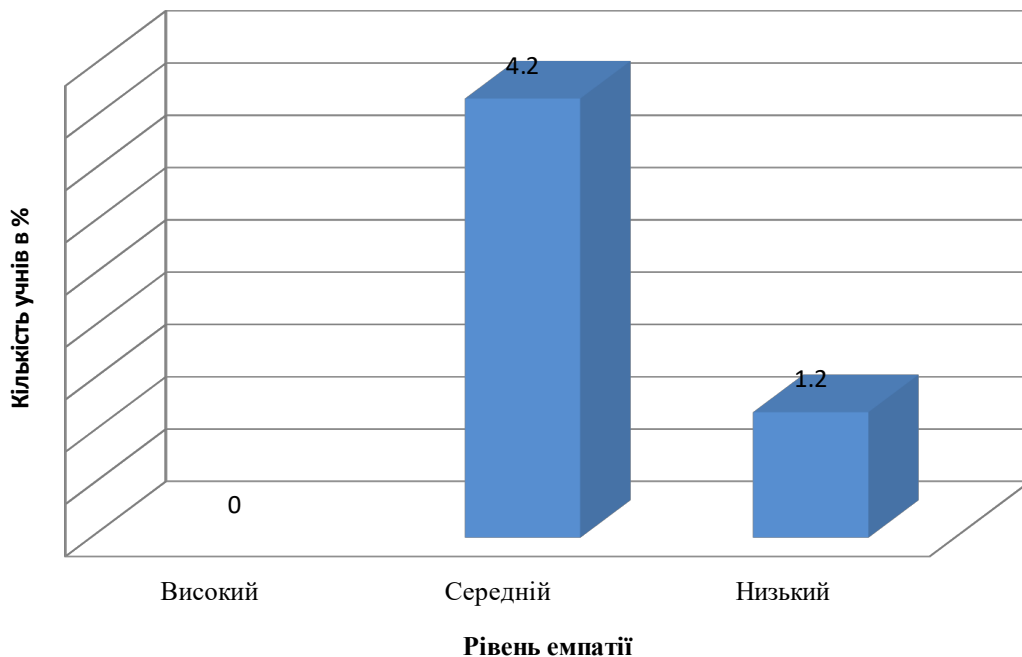

Рис. 2.1. Рівень прояву емпатійних почуттів в учнів 4 класу з порушеннями інтелекту за методикою Г.А. Урунтаєвої та Ю.А.Афонькіної

Особливості емпатії дітей з порушеннями інтелекту, таким чином, виявляє схожість з емпатією нормальних дітей. Різниця полягає в основному в тому, що в учнів масових шкіл названі види емпатії виникають раніше (на 2-4 роки) і розвиваються значно швидше [42].

Результати проведення методики «Незакінчені розповіді» Г.П.Гаврилової.

У результаті проведення методики «Незакінчені розповіді» Т.П.Гаврилової з метою вивчення емпатії у сучасних молодших школярів, нас зацікавили такі моменти, що вимагають, на наш погляд, докладного вивчення.

Один з них пов'язаний з розумінням автором емпатійного відгуку, а також «співпереживання» і «співчуття» як його показників, два інших стосуються специфіки сприйняття оригінальних варіантів оповідань сучасними молодшими школярами.

Методика була розроблена Т.П. Гавриловою для виявлення двох форм емпатії, умовно названих «співпереживанням» і «співчуттям». «Співпереживання» спочатку розуміється автором як переживання суб'єктом тих же почуттів, які відчуває інший (на основі ототожнення з ним); терміном «співчуття» позначається переживання суб'єктом з приводу почуттів іншого, відмінних почуттів (горя, страху, співчуття) [24].

Пропонується виділяти дві категорії відповідей: «емпатійні» відповіді, які свідчать про наявність емпатії по відношенню до дорослих, тваринам, одноліткам, і «не емпатійні» відповіді, що відображають відсутність емпатії до них.

Одна з необхідних умов віднесення відповіді до категорії «емпатійних» полягає у вирішенні конфлікту на користь об'єкта емпатії (наприклад, «Я б хотів, щоб бабуся залишилася, тому що їй без Віті нудно»).

Відповіді, які свідчать про вибір на користь головного персонажа (наприклад, «Щоб вона поїхала, тому що вона його змушувала газети читати, кошеля його викинула на вулицю») віднесені нами до категорії «не емпатійних» [24].

Під час проведення експерименту більшість учнів обирали на користь об'єкта емпатії. У відповідь на прохання пояснити свій вибір, учні відповідали так: «Тому що», «Так здається».

У більшості молодших школярів з інтелектуальною недостатністю отриманні за даною методикою результати демонструють переважно «емпатійні» відповіді (табл. 2.4).

Таблиця 2.4

Данні про емпатійний розвиток учнів молодшого шкільного віку з інтелектуальними порушеннями за методикою Г.П.Гаврилової

Ім'я дитини	Розповідь 1	Розповідь 2	Розповідь 3	Всього балів	Група
С.К.	-	+	-	1	Не емпатійна
А.М.	+	-	+	2	Емпатійна
М.Н.	+	+	+	3	Емпатійна
В.Ч.	+	-	-	1	Не емпатійна
М.Ч.	+	+	+	3	Емпатійна

За отриманими даними три учні, що становить 60% всього класу відносяться до «емпатійної» групи з високим рівнем емпатійних проявів, а у двох учнів 40% до «не емпатійної» групи з низьким рівнем розвитку емпатії.

Дітей які відносяться до «не визначеної» групи не виявилось (табл. 2.5, рис. 2.2).

Таблиця 2.5

Показники рівня емпатії у молодших школярів з порушенням інтелекту за методикою Г.П. Гаврилової

Групи проявів емпатії		
Емпатійна	Не емпатійна	Не визначена
80%	20%	-

Загальні результати щодо групи проявів емпатійних відчуттів учнями молодшого шкільного віку з порушенням інтелекту наведено на рисунку 2.2.

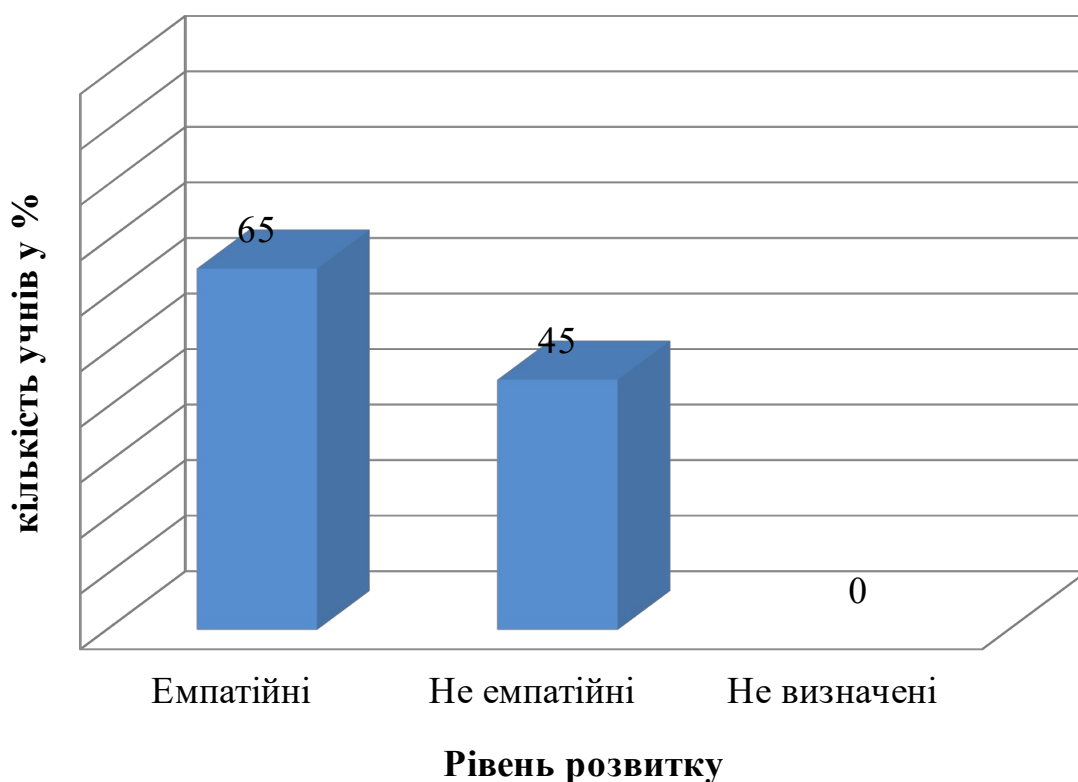

Рис. 2.2. Порівняння показників рівня емпатії молодших школярів з інтелектуальними порушеннями за методикою Г.П.Гаврилової

На основі даних, отриманих за всіма розповідями методики, ми відносили випробовуваних до групи «емпатійних», «не емпатійних» або «невизначених». Групу «емпатійних» і «не емпатійних» склали випробувані, які показали однорідну тенденцію, віднесені до «емпатійних» і «не емпатійних» група відповідно по більшості. Випробовувані, у яких переваги тієї чи іншої тенденції не виявилось, склали групу «не визначених».

Дітей з порушенням інтелекту відрізняє домінування співпереживання, тобто переважання потреби у власному благополуччі, тенденцій егоїстичної поведінки. Тенденція до децентрації особистості в даному випадку слабка і нестійка, більшою мірою властива орієнтація на власні інтереси і потреби. В ході вивчення виявилось відсутність стійкої тенденції в ставленні до оточуючих, ситуативний прояв мотивів і тенденцій поведінки в ситуаціях взаємодії [36].

Були також виявлені статеві відмінності в відношенні дітей до різних об'єктів емпатії при порівнянні співпереживати і співчуваючих хлопчиків і дівчаток. Загалом співчуття до дорослих збільшується як у хлопчиків, так і у дівчаток, але у дівчаток це збільшення трішки більше. Дівчата в цілому більш співчутливо ставляться до оточуючих, ніж хлопчики. По відношенню до однолітків дівчинки частіше співпереживають, ніж хлопчики.

Статеві розбіжності у ставленні дітей до об'єктів емпатії виявляються до початку підліткового віку. Це, ймовірно, пов'язано з інтенсивним статевим розвитком дітей. У молодшому шкільному віці ці особливості не виступають так виразно, і вікові характеристики перекривають статеві відмінності [9].

У дослідженнях В.А. Вярїгтена відзначаються особливості динаміки розвитку у дітей з недорозвитком інтелекту (дівчаток і хлопчиків окремо) можливості співчуття і співучасті в конфліктних ситуаціях [9].

Аналіз даних, показав, що у молодших школярів проявляється переважно тенденція до співучасті, а у старшокласників домінує співчуття. Оскільки в співучасті виявляються переважно егоїстичні, а в співчутті

альтруїстичні мотиви, В.Л.Вярянєн робить висновок, що у старшокласників спрямованість особистості стає більш колективістською [9].

Отриманні дані за проведеними методиками Г.А.Урунтаєвої та Ю.А.Афонькіної «Вивчення емоційних станів людей, зображених на малюнку» та Г.П.Гаврилової виявлено, що у молодшому шкільному віці рівень емпатійного розвитку майже на однаковому рівні як у хлопців так і у дівчат (табл. 2.6).

В цілому ж в групі дітей з порушенням інтелекту співчуття найбільш повно виражено до однолітків, більш слабо до тварин, до зниження рівня проявляється воно до дорослих. У зв'язку з цим при помітному зниженні рівня співчуття з класу в клас найменше показників дається дітьми з психічним недорозвиненням також в тих завданнях, де вони повинні висловити співчуття або співпереживання до тварини або до дорослої людини.

Таблиця 2.6

Гендерні особливості проявів емпатії в учнів 4 класу з порушенням інтелекту за методикою Г.А.Урунтаєвої та Ю.А.Афонькіної та за методикою Г.П.Гаврилової

Стать дитини	Рівень емпатії		
	Високий	Середній	Низький
Дівчата	-	2 учні	-
Хлопці	-	2 учні	1 учень

Загальна спрямованість співчуття до тварин і дорослим може вважатися закономірною, так як в групі дітей з затримкою психічного розвитку та в групі нормально розвиваються дітей ця ж тенденція збережена. Діти мають можливість більш повно відобразити неблагополуччя іншого безвідносно до свого добробуту, тобто співчувати тим особам, чия соціальна роль їм зрозуміліша [19].

Таким чином, дослідження рівня емпатії в учнів з інтелектуальними порушеннями показують, що у більшості дітей рівень розуміння положення іншої людини недостатньо високий, хоча певна схильність до цього є, вміння зрозуміти почуття оточуючих людей регулює переживання і вчинки дітей з інтелектуальним порушенням.

Цей факт є свідченням того, що немає істотних перешкод у розвитку емпатійного потенціалу у дітей з порушенням інтелекту.

Крім того, даний факт дозволяє судити про те, що емпатія залежить не тільки від рівня інтелектуального розвитку, але і від особливостей соціальною оточення [19].

РОЗДІЛ 3

ТЕХНОЛОГІЇ ФОРМУВАННЯ ЕМПАТІЇ У ДІТЕЙ З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУ

3.1. Можливості корекційно-розвиваючої роботи по формуванню емпатії у дітей з порушенням інтелекту

Виховати гармонійно розвиненої людини - бажання і прагнення багатьох батьків. У сучасному світі психологи, педагоги, батьки приділяють велику увагу розвитку гуманістичних якостей в дитині. На даний момент в навчально-виховному процесі увагу направлено на розвиток творчої уяви, мислення, логіку, пам'ять і пізнавальний інтерес, але недостатньо приділяється уваги розвитку важливого для дитячого віку почуття - емпатії, тобто здатності сприймати внутрішній світ іншої людини, вміти співчувати йому в складних життєвих ситуаціях [54].

Корекційно-розвиваюча робота по формуванню емпатії в учнів з порушенням інтелекту повинна носити комплексний характер (система психолого-педагогічних заходів тісно переплітається з клінічними формами корекції).

Емоційно-психологічна корекція проводиться паралельно з інтелектуальною на всіх етапах навчально-виховного процесу. Систематичне і комплексне вплив досягається шляхом включення в навчальний процес на уроках читання та української мови обговорення, аналізу сюжетів, що мають моральну основу і несучих глибокий виховний сенс [31].

Л.С.Виготський відзначає, що в даний час в шкільній освіті актуальна проблема формування духовної культури вихованців, складовими якої є емоційна чуйність, уміння радіти за іншого, здатність до співчуття, співпереживання» [21].

На його думку, ці якості формуються в процесі виховання, в результаті присвоєння культурних і духовних цінностей попередніх поколінь. Дані

характеристики особистості можна назвати соціальними емоціями, такими, що відповідають за процес соціалізації людини, її здатність до спілкування з іншими людьми. І емпатія відноситься до однієї з найбільш значущих соціальних емоцій [21].

Величезна роль у розвитку та вихованні дитини належить грі - провідному виду дитячої діяльності. В процесі гри розвиваються духовні і фізичні сили дитини: його увагу, пам'ять, уяву, дисциплінованість і т.д. Крім того гра - це своєрідний, властивий шкільного віку спосіб засвоєння громадського досвіду [22].

Дуже важливим є такий момент, як формування дитячого ігрового колективу, розподіл ролей в грі. Найголовніше індивідуальний підхід, який передбачає знання особливостей кожної дитини, розуміння його схильностей і інтересів. Це допоможе дітям, навіть самим сором'язливим, розкритися, проявити ініціативу, утримувати інтерес до гри на протяз тривалого часу.

Крім цього, важливо щоб інтерес до гри, яка тривати довго, не згасав. Для цього потрібно вносити в гру всі нові і нові доповнення, придумувати різні варіанти їх проведення [6].

Гра впорядковує не лише поведінку дитини, але і його внутрішнє життя, допомагає зрозуміти себе, своє ставлення до світу. Це практично єдина область, де вона може проявити ініціативу і творчу активність. І в той же час саме в грі дитина вчиться контролювати і оцінювати себе, розуміти, що вона робить і вчиться діяти правильно. Саме самостійне регулювання дій перетворює дитину в свідомого суб'єкта життя, робить його поведінку усвідомленим і довільним [6].

Правильний підбір ігор, вміле керівництво, емоційна насиченість ігрової діяльності є джерелом виникнення у дітей з порушенням інтелекту доброзичливого ставлення до дорослих і однолітків, бажання допомагати, співпрацювати з ними. Ігри, що моделюють відносини людей, сприяють збагаченню емоційного досвіду, розвитку емпатії.

Участь у трудовій діяльності розвиває ділові та особисті взаємини учнів корекційної установи. Зміна емоційних переживань у зв'язку з формуванням у дітей шкільного віку найпростіших соціальних мотивів трудової діяльності полягає в прагненні зробити щось потрібне, корисне не тільки для себе, але і для оточуючих людей. Тут також відіграє важливу роль розвиток особливих форм соціальної орієнтації, активної уваги до інших людей, що є необхідною умовою виникнення співпереживання [15].

Розвиток емпатії - це процес формування мимоволі діючих моральних мотивів, мотивацій на користь іншого. За допомогою емпатії відбувається залучення дитини до світу переживань інших людей, формується уявлення про цінності іншого, розвивається і закріплюється потреба в благополуччі інших людей. У міру психічного розвитку дитини і структурування його особистості емпатія стає джерелом морального розвитку [44].

Для корекційно-розвиваючої роботи з розвитку емпатії у молодших школярів з порушенням інтелекту рекомендуються такі ігри і заходи [47]:

1. Створення зони експериментування:

Мета даної зони: підвищення загального рівня настрою, зняття емоційної напруги, розкриття творчого потенціалу дитини.

На час, присвячене вільної діяльності дітей, виставлявся широкий, низький таз з піском і невеликою кількістю води. Поряд знаходилася коробка з маленькими іграшками (машинки, тварини, рослини і т.д.). Кожна дитина за власним бажанням, підходила і починала гру.

Самостійно створювала простір (острів, гори, пляж і т.д.), розставляла, які йому сподобалися персонажі. Придумував і реалізовував сюжети. Щоб уникнути конфліктних ситуацій між дітьми, перед введенням даних предметів, було обумовлено, що під час гри одну дитину, інші повинні почекати своєї черги і не втручатися. Потрібно відзначити, що подібні ситуації мали місце тільки в перші дні встановлення даної зони. Далі інтенсивний інтерес дітей згас, і з піском грали тільки ті, хто дійсно хотів [47].

2. Створення куточка усамітнення:

У кут групового приміщення була поставлена ширма, зі світлими, напівпрозорими стінками. За ширмою на підлозі лежали подушки і різні м'які іграшки. Будь-яка дитина, заходячи туди, могла на час відгородитися від середовища, знизивши тим самим рівень нервового напруження, «перечекати» образу.

3. Створення коробки-мирилки:

Спільно з дітьми рекомендується створення коробки, з отворами по обидва її боки. Дана коробочка сприяє мирному, конструктивного врегулювання конфліктів між дітьми, установкою доброзичливих взаємин.

Далі, якщо в перебігу дня вихователь зауважує, що хто-небудь з дітей посварився, їх запрошують до коробки, куди вони вставляють руки і вимовляють віршик: «мирися, мирися і більше не бийся!» [37].

4. Баночки-крічалочки:

Кожній дитині видається по картонній баночці з пластмасовою кришкою і набору фломастерів. Далі діти на свій розсуд повинні розфарбувати їх.

Після етапу виготовлення, дітям дається інструкція: «Коли ви зліться або ображені, кричіть в цю баночку! Але не забудьте, потім відразу закрити її кришкою, щоб погані слова і настрою не розлетілися по групі!» [37].

5. Гра «як ти себе почуваш?»

Діти сідають в коло на килимі. Вихователем дається інструкція: подивіться на що сидить поруч дитини і спробуйте вгадати, що він відчуває, який у нього настрій. Потім спостерігаюча дитина ділиться своїми висновками з піднаглядним сусідом, а той погоджувався чи ні, озвучивши за цим правильну відповідь. Далі та дитина, яку описували, повертається наступного і повторює процедуру [37].

6. Гра «подарунок для всіх»:

Попередньо, вихователем виготовляється велика квітка з картону з пелюстками (по одному на кожну дитину). Дітей розсаджують в коло на

килимі і дається інструкція: «Кожен по черзі повинен висмикнути по пелюстці і загадати бажання, але не для себе, а таке, щоб добре було всім! Тільки потрібно дуже добре подумати, бажання всього одне».

Рівень розвитку емпатії грає велику роль в питаннях реалізації рівних можливостей отримання освіти всіма категоріями дітей. Емпатія грає таку велику роль внаслідок того, що такі її компоненти як співчуття, здатність розпізнавати і розуміти емоційні стани іншої людини, забезпечують розвиток позитивних взаємовідносин в дитячому колективі [35].

Однак, вивчаючи літературу, що вивчають проблему емпатії, ми прийшли до висновку, що питання розвитку і прояву емпатії вивчені в недостатній мірі.

3.2. Програма психолого-педагогічного супроводу розвитку емпатії у молодших школярів з порушеннями інтелекту

Для здійснення психолого-педагогічного супроводу розвитку емпатії у молодших школярів психологами пропонується використовувати різноманітні види діяльності - гри, продуктивні види діяльності, предметну діяльність, спостереження, спілкування – як самостійно, так і в комплексі. Підходи до відбору змісту на всіх етапах діяльності розглядаються нами комплексно, в контексті гуманного ставлення дитини до людини і навколишнього світу.

На основі сучасною класифікацією методи виховання, наведеної І.П.Подласов, виділено три групи методу розвитку емпатії молодших школярів в психолого-педагогічному супроводі [32].

1. Метод формування знань про моральні цінності забезпечують знайомство молодших школярів з моральними нормами і правилами поведінки. До них відносяться: роз'яснення, навіювання, умовляння, звернення до почуття, обговорення, читання оповідань і казок, етична бесіда.

2. Метод організації діяльності та розвитку емпатії засновані на практичній діяльності молодших школярів і включають: вправа, вимога,

доручення, колективну гру, аналіз виховують ситуацій, імпровізацію, рефлексію.

3. Для підкріплення сформованих якостей молодшому школяреві необхідні методи стимулювання: заохочення, моральне осуд, змагання, стимулювання інтересу.

За А.Г.Басовою психолого-педагогічний супровід по розвитку емпатії як самоцінна форма активності у дітей молодшого шкільного віку може проходити в три етапи» [4]:

На першому етапі можуть застосовуватися вправи, спрямовані на розвиток емоційної емпатії за темами: «Заспівай про свій настрій», «Вгадай, що я відчуваю», «Змалюй свій стан», «Придумай розповідь», «Вгадай, що відбувається», «Я - скульптор» і ін.

На другому етапі - вправи, спрямовані на розвиток когнітивної емпатії по темі: колір, звук, як спосіб вираження розуміння емоційного стану іншого человек і включати наступні завдання: «Зображення» (модифікація по В.А.Петровського), «Пантоміма» (Модифікація В.А.Петровського) і ін.

На третьому етапі можуть застосовуватися вправи, спрямовані на розвиток дієвої емпатії:

- читання літературних творів, в яких проявляється допомога і сприяння одного літературного персонажа іншому;
- перегляд діафільмів, вистав, основним змістом яких є дієва емпатія героїв;
- переказ дітьми ситуації з їх власного досвіду, подібних за моральному змістом з сюжетами прочитаних літературних творів;
- бесіда про способи надання дієвої емпатії (вербальний поділ стану іншого, порада, реальна допомога і т.д.) [21].

Успішний психолого-педагогічний супровід розвитку емпатії і емпатійної поведінки у младших школярів (співпереживання, співчуття до оточуючих) так само можливо на базі розвитку творчої уяви при поєднанні дитячих діяльностей (сприйняття художньої літератури, гри, малювання і

т.д.), що опосередковують спілкування і взаємодію дорослого і дитини: співпереживання героями художнього твору, особливо казки, являє собою комплекс почуттів, до якого входять такі емоції: співчуття, осуд, гнів, подив.

Ці соціально цінні емоції повинні ще закріпитися, актуалізуватися, привести до результату (допомагає поведінка, сприяння) у відповідному контексті, який може і повинен створювати дорослий. Також можуть бути використані такі форми роботи:

- творчий ляльковий спектакль,
- гра-бесіда з персонажами, творча рольова гра за сюжетом казки [37].

Новою формою організації психолого-педагогічного супроводу є комплекс тематичних уроків з розвитку емпатії у молодших школярів. Тематичний урок, як елемент виховного процесу, виконує навчальну, виховну та розвиваючу функції, він дозволяє сформувати у школярів більш повні уявлення про гуманні якості особистості, її ставлення до них, а також сприяють формування у дітей потреби в гуманній поведінці.

Необхідно сказати про методику проведення етичних уроків різної тематики.

У роботі з молодшими школярами акцент робиться на бажання бути хорошим, властиве дітям даного віку. У процес психолого супроводу важливо орієнтуватися на характерні для молодшого школяра увагу до морального боку вчинку, бажання дати йому моральну оцінку, отримати оцінку оточуючих.

Починати ці заняття з дітьми важливо з початкових класів. Тоді вони з раннього віку стимулюють пробудження в дитині гуманістичних засад особистості, стверджують їх в повсякденному житті дитячого спілкування, в побудові взаємовідносин з однолітками та дорослими, а також створюють умови для емоційного переживання набутих знань, а значить, їх усвідомлення і закріплення.

Відпрацьована і перевірена практикою структура етичних уроків розрахована на творчий процес пізнання дітьми емпатійної поведінки.

Заняття ведуться у захоплюючій формі. Вони методично різноманітно побудовані, насичені грою, творчістю, діяльністю, вправами. Все це поєднується з необхідним почуттям міри, без морального впливу на дітей. Психолог прагне до живого і опосередкованого включення дитини за допомогою різних методичні прийомів.

Послідовно і поступово опановуючи етичні знання і вміння їх застосовувати в повсякденному житті, дитина вчиться бачити стан іншої людини, відгукуватися на цей стан. так за допомогою етичних уроків непомітно формується і почуття емпатії, а значить, і багатство духовного світу людини.

Що стосується спеціальних методик в логіці подібних занять з дітьми, то вони дозволяють фіксувати процес розвитку рівня емпатії, моральних знань дітей, досвіду поведінки і ступінь просування або зміни в ціннісних орієнтаціях особистості.

Одне із основних завдань психолого-педагогічного супроводу - розвиток емпатії у младших школярів. Розвиток здатності дітей до диференціації емоційних станів через усвідомлення власних переживань. З цією метою можна використовувати елементи психогимнастики за методикою Г. Бардієр, І. Ромазан, Т. Чередникової [28].

Психогимнастика -це курс спеціальних занять (етюдів, ігор, вправ), спрямованих на розвиток емпатії. Психогимнастика, перш за все, спрямована на навчання елементів техніки рухів, на їх використання у вихованні емоцій і вищих почуттів. Діти вивчають різні емоції і вчаться керувати ними, опановують абетку вираження емоцій [19].

Психогимнастика допомагає дітям долати бар'єри в спілкуванні, краще зрозуміти себе і інших, знімати психічне напруження, дає можливість самовираження.

Дуже важливий словесна мова почуттів, яка позначає явища емоційного життя. Називання емоцій у психогімнастиці веде до емоційного усвідомлення дитиною себе. Дитина, що говорить на гарній, багатій мові, краще мислить, у неї з'являється більше відтінків для словесного позначення почуттів, вона тонше розуміє себе, свої переживання, емоції у неї стають більш диференційованими.

Психологи вважають, що резерви підвищення дієвості моральних уявлень дитини лежать в емоційній насиченості змісту оціночних суджень дорослих, у використанні ними оцінок особистісних властивостей, оцінок-станів, оцінок-передбачень і інших форм емоційних відносин, що відповідають рівню морального розвитку школяра [19].

У процесі проведення занять по психогімнастиці, їх підготовці та проведенні необхідно враховувати наступні моменти [19]:

1. Кожна вправа включає в діяльність фантазію (думки, образи), почуття (емоції), руху дитини так, чтобы через механізм їх функціональної єдності дитина вчилася доволіно впливати на кожен з елементів цієї тріади.
2. Всі заняття будуються на сюжетно-рольовому змісті.
3. Всі предмети і події повинні бути уявними. Це полегшує тренування внутрішньої уваги дітей.
4. У структуру занять повинні входити: розминка, гімнастика, емоції, спілкування, поведінка і завершення.

Таким чином, психолого-педагогічний супровід розвиток емпатії у молодших школярів з інтелектуальними порушеннями є головним у формуванні особистості людини. Особливу увагу батькам і психологам слід звертати на те, як дитина розуміє і реагує на стан іншої людини (емоційний компонент), тому що важливим є не тільки співчуття негативним емоціям, але і радість позитивним емоціям іншої людини.

Розвиток емпатії через оптимізацію дитячо-батьківських відносин.

Перетворення, що відбуваються в нашому суспільстві, вимагають нового типу взаємин між людьми, побудованих на гуманістичній основі, де висувається підхід до людини як до індивідуальності. Перебудова людських відносин відбувається в процесі затвердження нових цінностей, тому особливої актуальності набуває формування емоційної сторони відносин в системі «людина-людина».

Особливу значущість проблема вивчення емпатії набуває в зв'язку з дослідженнями взаємин між дітьми і дорослими в сім'ї, де дитина отримує перші уроки емоційного відгуку. Через взаємодії з близьким дорослим дитина вчиться розуміти і будувати відносини з однолітками (А.А.Бодальов, Л.І.Божович, Л.С.Виготський, А.Я.Варга і ін.) [1, 37].

Вивчення впливу емоційного компонента дитячо-батьківської взаємодії на психічний розвиток дитини з легким ступенем розумової відсталості представлено в роботах Є.І.Захарової. Автором виділені якісні і кількісні критерії повноцінного емоційного спілкування батьків з дитиною [34].

При дефіциті емоційних контактів процес психічного особистісного розвитку ускладнюється і спотворюється, а недооцінка розвитку емпатії у дітей в практичному плані призводить сьогодні до того, що виникають труднощі у взаєминах дітей з однолітками [1].

Особливо яскраво це проявляється в дошкільному віці. Формування емпатійних стосунків у сім'ї включає два основних напрямки.

Перший напрямок передбачало психолого-педагогічна освіта батьків.

Завданням цього напрямку було підвищення психолого-педагогічної компетенції і збагачення знань батьків [8, 37]:

- про умови і закономірності загального психічного, комунікативного та емоційного розвитку школярів;
- про особливості емоційно-вольової сфери, значення соціальних емоцій і почуттів у становленні особистості дитини;
- про особливості загального психічного і особистісного розвитку дітей;

– про роль дитячо-батьківських відносин, сімейного мікроклімату, батьківського стилю спілкування, характеристик емоційного взаємодії в формуванні особистості дитини;

– про особливості емпатичних відносин, умови і механізми їх розвитку у дитини;

– про роль, способах і прийомах психологічної підтримки дитини.

З метою поглиблення і розширення у батьків вищевикладених знань використовуються такі форми роботи, як: батьківські збори, лекції, індивідуальні консультації та бесіди, семінари - дискусії [8].

Передбачалося формування у батьків: розуміння значущості дитячо-батьківських відносин у соціо-емоційному розвитку дитини з легким ступенем розумової відсталості; переконань в необхідності розвитку емпатії дитини як провідного фактора його особистісного розвитку і соціального благополуччя; мотивації до зміни батьківського погляди на стиль спілкування з дитиною, до переорієнтації на більш гуманістичну, суб'єкт - суб'єктну позицію у взаємодії з дітьми.

Роль емпатії у вихованні і розвитку особистості дитини в родині

В основі розвитку емпатії, засвоєння моральних норм лежить формується спрямованість дитини на оточуючих, обумовлена особливостями спілкування дітей з дорослими і, перш за все, з батьками.

В області вікової психології А.Бек і В.терн поклали початок вивченню емпатії і її проявів у дітей. Проблема емпатії розглядається в зв'язку з формуванням особистості дитини, розвитком форм поведінки, соціальною адаптацією [35].

Надалі А. Валлон (1967) приваблює ця проблема в аспекті розвитку емоційної сфери дитини, і він планує еволюцію емоційної чуйності дитини на почуття дорослих і дітей. Валлон зазначає, що дитина на перших етапах життя пов'язаний зі світом через афективну сферу, і його емоційні контакти встановлюються за типом емоційного зараження.

За А. Валлону, на другому році життя дитина вступає в "ситуацію симпатії". На цій стадії дитина як би злитий з конкретною ситуацією спілкування і з партнером, чий переживання він розділяє. "Ситуація симпатії" готує його до "ситуації альтруїзму". На стадії альтруїзму (4-5 років) дитина навчається співвідносити себе та іншого, усвідомлювати переживання інших людей, передбачити наслідки своєї поведінки.

Так у міру психічного розвитку дитина переходить від нижчих форм емоційного реагування до вищим моральним формам чуйності.

Співчуття у дітей, особливо у підлітків, супроводжується актом альтруїзму. Той, хто найбільш чутливий до емоційного стану іншої, охоче допомагає і найменш схильний до агресії. Співчуття і альтруїстичне поведіння властиві дітям, батьки яких роз'яснили їм моральні норми, а не прищеплювали їх строгими заходами [43].

Розвиток емпатії - це процес формування мимоволі діючих моральних мотивів, мотивацій на користь іншого. За допомогою емпатії відбувається прилучення дитини до світу переживань інших людей, формується уявлення про цінності іншого, розвивається і закріплюється потреба в благополуччі інших людей. У міру психічного розвитку дитини і структурування його особистості емпатія стає джерелом морального розвитку [49].

Порушення емоційного контакту з батьками, відсутність емоційного прийняття та емпатичних розуміння важко травмує психіку дитини, чинить негативний вплив на розвиток дітей, формування особистості дитини Емпатія виникає і формується у взаємодії, в спілкуванні.

Основні методи корекційного впливу на емоційну сферу дитини.

Зупинимося на короткій характеристиці основних методів корекції емоційної сфери дитини. Будуть розглянуті наступні методи: игротерапія, арттерапія та казкотерапія (додаток Б) » [19, 44, 55, 56, 59 та ін.].

Ігротерапія.

Витоки методу розроблені в рамках психоаналітичного напрямку і представлені в 20-ті роки ХХ століття в роботах А. Фрейд, М. Клейна, Г.Гуга-Гкльмута. У 1950 рр внесок в розвиток ігротерапії був внесений представниками гуманістичного напрямки-А. Маслоу, К. Роджерс, Г.Л. Лендрет і іншими.

В середині ХХ століття на основі теорії ігрової діяльності (Л.С.Виготський, А.Н. Леонтьєв, Д. Б. Ельконін) метод ігротерапії почав активно застосовуватися у вітчизняній психології. В названих вище напрямках реалізована специфіка поглядів на механізми корекційно-розвивається впливу гри на розвиток психіки дитини.

Форма проведення ігротерапії (індивідуальна і групова) обумовлюється характером емоційних проблем дитини. при будь- формі центром психологічної роботи є кожна дитина і його індивідуальні психологічні складності. При роботі з емоційною сферою дитини перевага віддається індивідуальній ігротерапії.

Групова ігротерапія пріоритетна в тому випадку, якщо емоційні проблеми дитини пов'язані з соціальними факторами (В.Акслайн); але і в цьому випадку на перших етапах корекційної роботи використовується індивідуальна форма ігротерапії [66].

Таким чином, при використанні ігротерапії для вирішення проблем емоційної корекції дитини з метою встановлення емоційного взаємодії з дитиною використовується індивідуальна ігротерапія.

Важливо також брати до уваги сформованість ігрових умінь у дитини, рівень його інтелектуального розвитку, широту обізнаності та ін.

Розмір групи для проведення ігротерапії співвідноситься з рекомендованими нормами. Але має ряд показників, при яких рекомендується зменшити розмір корекційної групи до 3-5 дітей. Це низька соціальна компетентність, виражені прояви соціальнолічного егоцентризму, наявність у дитини агресивних проявів, яскраво фобічних

реакцій, відсутність орієнтації на однолітка і низька емпатія, наявність шкідливих звичок і ін [44].

З зв'язку з тим, що в ході ігротерапії відносини між дітьми повинні бути динамічними, рекомендується включення в групу непарної кількості дітей. В іншому випадку, як правило, відзначається схильність до формування стійких тенденцій, що може привести в ригідності позицій і закріпленню тих чи інших партнерських моделей поведінки в грі.

Існує ряд вимог до іграшок і ігрових предметів, які використовуються в ігротерапії. Основні вимоги пов'язані з тим, що іграшки та ігрові предмети повинні [44]:

1. Давати можливість об'єктивування і вираження основних емоційних станів (образа, злість, гнів, ревності, страх та ін) і відносин емоційної залежності (прихильність, відкидання).

2. Забезпечувати моделювання і програвання різних емоційно значущих для дитини ситуацій взаємодії з батьками і однолітками, а також іншими дорослими поза сім'єю (в дитячому садку, школі); це ситуація конфлікту, покарання, заохочення та ін.

3. Забезпечувати переживання, що сприяють особистісному зростанню (розвитку позитивного «Я», самоприняття, впевненості в собі, цілеспрямованості поведінки, рефлексивності, подолання страхів і тривожності і ін.), і так само стимулювати когнітивний розвиток.

Арттерапія.

Елементи теорії арттерапії з'явилися в 40-60 рр. ХХ століття в руслі психодинамічного напрямку на базі положень класичного психоаналізу З. Фрейда та аналітичної психології К. Юнга. У 60-80-ті роки теоретична концепція арттерапії поповнилася поглядами гуманістичних психологів (К. Роджерс, Ф. Перлз, А. Маслоу, Р. Мей), психологічної психіатрією, груп-аналізом і ін [35].

Використання арттерапії в роботі з дітьми з метою корекції і оптимізації їх розвитку почалося ще в ХІХ столітті в практиці психологів,

дефектологів і лікарів. Прийоми образотворчої діяльності та малювання використовувалися для подолання недоліків у розвитку сенсомоторних здібностей, стимулювання пізнавального розвитку дітей, що мають інтелектуальні труднощі.

Основна мета арттерапії пов'язана з гармонізацією особистості через розвиток її здібностей самовираження і самопізнання. Метод заснований на двох базових психологічних здібностях людини: символічною функції мислення і уяви і творчих процесів самовираження, пов'язаних зі спрямованістю на пошук нових шляхів вирішення проблеми.

Мистецтво як символічна діяльність стимулює креативні (творчі) можливості людини, тому арттерапія заснована на мистецтві і творчих продуктивних формах активності. Символічний мова мистецтва дозволяє подолати дію захисних механізмів, виділити проблеми і проаналізувати їх[35].

Традиційно розрізняються індивідуальна і групова форма арттерапії. Пріоритет віддається груповій формі. центром арттерапії незалежно від форми є складності емоційно-особистісного розвитку дитини.

Казкотерапія.

Останнім часом з'являються нові самостійні методи корекції. Один з таких методів- казкотерапія, що з'явився в 60-70-і рр ХХ століття, обґрунтована М. Еріксоном і отримав подальший розвиток його учнем В. Россі (1974-1980).

Казкотерапія, побудована на деяких механізмах арттерапії в цілому і бібліотерапія як виду арттерапії зокрема, спрямована на рішення емоційно-особистісних і поведінкових проблем дитини [55].

Казкотерапія застосовується в роботі з агресивними, тривожними, сором'язливими і невпевненими дітьми. Розрізняються директивний і недирективна підходи в казкотерапії [55].

У директивної терапії терапевт керує терапевтичним процесом: задає теми, спостерігає за поведінкою дитини і інтерпретує його. У недирективної

казкотерапії роль психотерапевта знижується: основна функція зводиться до створення атмосфери емоційного прийняття дитини і умов спонтанного прояву почуттів.

Метод може проводитися в індивідуальній та груповій формах. При груповій формі казка комплексно представляє всі проблеми всіх дітей (їх повинно бути від 3 до 6 осіб), включених в групу. В терапевтичну групу підбираються діти з протилежними синдромами [59].

Можна зробити висновок, що корекція емоційної сфери включає в себе ряд методик, кожна з яких має свою структуру і особливості.

Але мета яких однакова - розвиток здатності розпізнавати емоційні прояви, розвиток вміння регулювати емоційні стани, формування здатності свідомо сприймати емоції.

Корекція емоційної сфери у молодших школярів з інтелектуальними порушеннями (додаток Б).

Зміст кожного корекційного заняття включає в себе [35]:

- Організаційний момент-це вступне слово, яке допомагає дітям налаштуватися на заняття, зорієнтуватися (1 хвилина).
- Основна частина (15 хвилин) складається з розминки (5 хвилин), мета якої - активно включити дітей в роботу і вправ, спрямованих на розвиток емоційної сфери (10 хвилин).
- Заклучна частина (5 хвилин), завданням якої є зняття у дітей емоційного і рухового напруги.

Таблиця 3.1

Програма корекції емоційного розвитку дітей молодшого шкільного віку з порушенням інтелекту.

№	Тема	Мета	Зміст заняття
1.	«Радість»	<ul style="list-style-type: none">• Первинне знайомство з почуттям радості.• Розвиток вміння адекватно виражати свій	<ol style="list-style-type: none">1. Вправа, спрямована на створення позитивного емоційного фону.2. Вправа, «Сонячний зайчик»

		емоційний стан. • Розвиток здатності розуміти емоційний стан іншої людини.	». 3.Етюд «Зустріч з другом ». 4. Малюємо «Радість». 5. Вправа «Добра тварина»
2.	«Радість»	Продовження знайомства з почуттям радості.	1. Вправа, спрямована на створення позитивного емоційного фону. 2.Бесіда про радість. 3.Етюд «Гарний настрій ». 4.Етюд «Умка». 5.Створюємо радісні обличчя за допомогою образотворчих засобів.
3.	«Смуток»	Знайомство з почуттям смутку. • Вивчення вираження цього емоційного стану в міміці, голосі.	1. Вправа, спрямована на створення позитивного фону. 2. Розгляд піктограми «Смуток». 3.відтворення почуття

Продовження таблиці 3.1

			<p>смутку.</p> <p>4.Драматизація ситуації «Пропала собака».</p> <p>5.Ігра «Повтори фразу».</p>
4.	«Страх»	<ul style="list-style-type: none"> • Вчити дітей розпізнавати почуття страху за його проявам. • Розвивати вміння справляться з почуттям страху. • Вчити висловлювати почуття страху в малюнку. 	<p>1. Вправа, «Паровозик».</p> <p>2.Станція «Художня» - ілюстрації до «Книги страхів».</p> <p>3. Історії про страх</p>
5.	«Подив»	<ul style="list-style-type: none"> • Знайомство з почуттям подиву. • З акріплення мімічних навичок. 	<p>1.Повторення вивчених емоцій.</p> <p>2.Етюд «Живий капелюх».</p> <p>3. Малюємо здивованих чоловічків і розповідаємо про них.</p> <p>4. Вправа, "Дзеркало".</p>
6.	«Самовдоволення»	<ul style="list-style-type: none"> • Знайомство з почуттям самовдоволення. 	<p>1. Вправа, «Сонячний зайчик».</p> <p>2.Повтореніє вивчених емоцій, знайомство із самовдоволенням.</p> <p>3. Вправа, «Хто чим може похвалитися»</p> <p>4.Етюд «Мишка хвалько».</p>
7.	«Злість»	<ul style="list-style-type: none"> • Знайомство з почуттям злості. • Тренування вміння розрізняти емоції. 	<p>1. Вправа, «Смішинки і злючка».</p> <p>2. »Історія про Іванка та Танечку».</p> <p>3. Вправа, «Добра тварина»</p>
8.	«Сором, провина»	<ul style="list-style-type: none"> • Знайомство з почуттям провину. 	<p>1. Створення позитивного емоційного фону.</p> <p>2. Історія Л.Н. Толстого «Кісточка», знайомство із емоцією.</p>

9.	«Страх»	<ul style="list-style-type: none"> • Вчити дітей дізнаватися почуття страху за його проявам. • Розвивати вміння справлятися з почуттям страху. • Вчити висловлювати почуття страху в малюнку. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Вправа, «Паровозик». 2. Станція «Художня» - ілюстрації по «Книзі страхів». 3. Історії про страх.
----	---------	--	---

Емоційний розвиток дітей з порушеннями інтелекту в даний час є педагогічною проблемою, цим дітям властиві відхилення від норми, але вони можуть долатися засобами педагогічного впливу, батьків, вихователів, вчителів з опорою на різні види діяльності.

Емпатійні здібності школярів з порушеннями інтелекту мають свою специфіку та особливості формування, розвитку і вияву, які здебільшого залежать від соціального оточення та рівня насичення емоційного досвіду особистості.

Учень з інтелектуальними порушеннями характеризується моральним егоцентризмом, тобто дитина не завжди здатна адекватно зрозуміти причини вчинків інших людей, їх почуття, тому потребує толерантного, терпимого ставлення та формування відповідної до ситуації емоційної реакції на почуття інших людей [47].

Основним критерієм появи емпатії у учня з порушеннями інтелекту до певного живого об'єкта є атракція. Найвище школяр оцінює, розуміє і сприймає тих, хто викликає у нього позитивний спектр емоцій. Найвищу емоційну оцінку, позитивного чи негативного характеру, у таких дітей знаходить та подія чи людина, яка вже зустрічалась у їх життєвому досвіді, є знайомою, але при цьому переживання можуть мати невмотивований характер [47].

Переважне число школярів з порушеннями інтелекту без особливих ускладнень розпізнає прості базові емоції (страх, радість, сум, здивування), навіть можуть пояснити причини їх виникнення. Низький рівень

саморегуляції емоційного стану, зумовлений пізнім розвитком духовного і морального розуміння саме вищих почуттів, тому дитина співпереживає лише у відомих ситуаціях, досвід яких вона пам'ятає і може згадати, емпатує ті переживання і емоції, які знає, які сама переживала у своєму досвіді [47].

З огляду на це, основними напрямками корекційної роботи з формування емпатійної сфери дитини з інтелектуальними порушеннями Прокопенко О.А. виділяє чотири напрями» [4].

по-перше, розвиток здатності у школяра сповна сприймати і «проживати», відчувати емоції (як свої, так і людей з оточення);

по-друге, допомога в адекватному спрямуванні негативних емоцій;

по-третє, формування вміння розуміти, що виражає та чи інша емоція;

по-четверте, сприяння управлінню емоційним станом на рівні саморегуляційної системи.

Таким чином, розвиток та корекцію емпатійної сфери у школярів з порушеннями інтелекту необхідно здійснювати в аспекті посилення диференційованості переживань, підпорядкування їх розумінню та повному «проживанню» з відповідними вербальними символами, з метою формування та поглиблення вищих емоцій, моральних почуттів.

ВИСНОВКИ

1. Емпатія - усвідомлене розуміння емоційного стану іншої людини. Відповідно, емпатії називають людину, що має здатність визначати настрій співрозмовника. Відмітна особливість емпатії полягає в тому, що це властивість стосується широкого спектра емоцій - незалежно від їх позитивного або негативного відтінку. Також ще й розрізняють різний характер прояву емпатії - від легкого відгуку до глибокого занурення в чуттєвий світ іншої людини.

Складовими емпатії є: когнітивний компонент у вигляді розуміння станів іншої людини без зміни свого стану; емоційний (афективний) компонент у вигляді співпереживання і співчуття; поведінковий (дієвий) компонент у вигляді активної підтримки іншого і надання допомоги.

2. Основні труднощі поведінки дітей з переважанням емпатійної нестійкості визначаються значною емоційною незрілістю: відсутністю почуття обов'язку, відповідальності, невмінням гальмувати свої бажання, нездатністю підкорятися вимогам школи і сім'ї. Головним мотивом вчинків виступає задоволення. В роботі такі діти імпульсивні, нетерплячі, часто залучаються до конфліктів. Всі розглянуті поведінкові особливості дітей з інтелектуальними вадами незмінно порушують здатність до саморегуляції. Ці діти виявляються нездатними контролювати свою поведінку, ґрунтуючись на загальноприйнятих морально-етичних нормах.

3. Дослідження рівня емпатії в учнів з інтелектуальними порушеннями дало змогу визначити, що переважна кількість учнів, а саме 80% мають середній рівень прояву емпатії. Низький рівень виявлено у 20% учнів, для них є характерним слабкий прояв і інтерпретація власних емоцій і емоцій іншої людини, дуже рідкісні прояви співпереживання. Високого рівня не виявлено.

При використанні у дослідженні дугої методики для дослідження двох форм емпатії, умовно названих «співпереживанням» і «співчуттям» було виявлено, що три учні, що становить 60% всього класу відносяться до

«емпатійної» групи з високим рівнем емпатійних проявів, а у двох учнів 40% до «не емпатійної» групи з низьким рівнем розвитку емпатії.

Були виявлені статеві відмінності в відношенні дітей до різних об'єктів емпатії при порівнянні співпереживаючих і співчуваючих хлопчиків і дівчаток. Загалом співчуття до оточуючих у дітей молодшого шкільного віку збільшується як у хлопчиків, так і у дівчаток, але у дівчаток це збільшення трішки більше.

4. Рівень розвитку емпатії грає велику роль в питаннях реалізації рівних можливостей отримання освіти всіма категоріями дітей. Емпатія грає таку велику роль внаслідок того, що такі її компоненти як співчуття, здатність розпізнавати і розуміти емоційні стани іншої людини, забезпечують розвиток позитивних взаємовідносин в дитячому колективі.

Інтерактивні (тренінгові) методи, що їх широко використовують під час викладання у спеціальній школі, особливо ефективні для розвитку емпатії. Це аналіз різноманітних історій і ситуацій, казкотерапія, рольові ігри, індивідуальна робота та в малих групах. Правильний підбір ігор, вміле керівництво, емоційна насиченість ігрової діяльності є джерелом виникнення у дітей з порушенням інтелекту доброзичливого ставлення до дорослих і однолітків, бажання допомагати, співпрацювати з ними. Ігри, що моделюють відносини людей, сприяють збагаченню емоційного досвіду, розвитку емпатії. Саме їх було визначено як шляхи формування емпатії у молодших школярів з інтелектуальними порушеннями в умовах спеціальної школи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агавелян О.К., Израелян, А.А. К вопросу о социализации личности умственно отсталых детей // Проблемы дефектологии / отв. ред. О.К. Агавелян и др. — Ереван: Изд-во Армянск. гос. пед. ин-та им. Х. Абовяна, 1979.— 78-84 с.
2. Агавелян О.К. Общение детей с нарушениями умственного развития. — М.: АПН СССР, НИИ дефектологии, 1989. — 34 с.
3. Бабич Н.И. Особенности первого впечатления о другом человеке у младших школьников // Вопросы психологии, 1990. — 57-61с.
4. Басова А.Г. Понятие эмпатии в отечественной и зарубежной психологии // Молодой ученый, 2012.—№8—254-256с.
5. Барбара Б. Х. Когда твой ребенок — психопат [Электронный ресурс] – 2017. — Режим доступа до ресурсу: <https://psy-practice.com/publications/psikhicheskoe-zdorove/kogda-tvoy-rebenok-psikhopat/>.
6. Башмакова С.Б. Коррекция эмоционального развития конфликтных детей // Воспитание и обучение детей с нарушениями развития, 2001.— №1. — 25-30 с.
7. Бендас Т.В. Гендерная психология: Учебное пособие — СПб.: Питер, 2006. — 431 с.
8. Бенилова С.Ю., Давидович Л.Р. Коррекция эмоционально-поведенческих расстройств у детей с нарушениями развития // Воспитание и обучение детей с нарушениями развития. — 2001. — №1. — 68-72 с.
9. Берн Ш. Гендерная психология. — СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2001. — 320 с.
10. Бодалев А.А. Восприятие и понимание человека человеком. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. — 200 с.

11. Бодалев А.А., Каштанова Т. Р. Теоретико-методологические аспекты изучения эмпатии // Групповая психотерапия при неврозах; под ред. Б.Д. Карвасарского, В.А.Мазуренко. – Л., 1975. – 129с.
12. Бодалев А.А. Формирование понятия о другом человеке как личности. — Л.: Изд-во Ленингр. гос. ун-та, 1970. — 135 с.
13. Бойко В.В. Правила эмоционального поведения. — СПб.: Изд-во Сударыня, 2000. — 88 с.
14. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. — СПб.: Питер, 2008. — 218 с.
15. Бойко В.В. Энергия эмоций в общении: взгляд на себя и на других. — М.: Информ.-изд. дом «Филинь», 1996. — 472 с.
16. Бреслав Г.М. Эмоциональные особенности формирования личности в детстве: норма и отклонения. — М.: Изд-во Педагогика, 1990. — 144 с.
17. Василюк, Ф.Е. Психология переживания. - М.: Академия, 2011. - 200 с.
18. Ванершот Г. Эмпатия как совокупность микропроцессов. — В кн. Карл Роджерс и его последователи. Пер. с англ. — М.: 2005. — 314 с.
19. Вильпанская А.Д. Развиваем эмоциональную сферу детей. // Воспитание и обучение детей с нарушениями развития, 2008. — №2. — 77 с.
20. Вилюнас В.К. Психология эмоциональных явлений. — М.: Моск. гос. ун-та, 1976 — 146 с.
21. Выготский Л.С. Психология. — М.: Изд-во ЭСМО - Пресс, 2000.— 108 с.
22. Ворянен В.А. Некоторые особенности эмпатии у учащихся вспомогательных школ // Тез. докл. IV Всесоюз. пед. чтений. Т. II. — М.: Изд-во АПН СССР, 1976. — С. 51-57.
23. Гаврилова Т.П. Понятие эмпатии в зарубежной психологии // Вопросы психологии, 1975. — № 2. — С. 147-168.
24. Гаврилова Т.П. Экспериментальное изучение эмпатии у детей младшего и среднего школьного возраста // Вопросы психологии, 1974. — №5. — С. 107-114.

25. Гаврилова Т.П. Анализ эмпатийных переживаний младших школьников и младших подростков. Психология межличностного познания; — М.: под ред. А.А. Бодалева, 1981. — 224 с.

26. Гиппенрейтер Ю.Б. Феномен конгруэнтной эмпатии // Вопросы психологи, 1993. — №4. — 61–73 с.

27. Гордеева О.В. Развитие языка эмоций у детей // Вопросы психологи, 1995. — № 2. — С. 137-149.

28. Гордиенко Е.А. Некоторые психолого-педагогические аспекты взаимоотношений умственно отсталых учащихся в коллективе // Дефектология, 1981. — № 5. — С. 14-19.

29. Долгова В.И., Мельник Е.В. Эмпатия / Монография. — М.: Издательство «Перо», 2014. — 185 с.

30. Занков Л.В. Психология умственно отсталого ребенка : кн. для студентов / Л.В. Занков. — М. : Гос. учебно-пед. изд-во Наркомпроса РСФСР, 1939. — 164 с.

31. Землянкина Е.Д. Особенности эмпатии у умственно отсталых школьников с психопатоподобным поведением. Личность в современном обществе. — Изд-во «Фрегат», 2006. —192 с.

32. Землянкина Е.Д. Развитие эмпатии у умственно отсталых школьников с психопатоподобным поведением. Психологическая теория и практика в изменяющейся России. — Изд-во Южноуральского гос. ун-та, 2006. — 299 с.

33. Землянкина Е.Д. Исследование эмпатии у умственно отсталых школьников с психопатоподобным поведением //Вестник института психологии и педагогики. — Под ред. С.А. Репина. — Челябинск: Изд-во «Уральская Академия», 2007. —336 с.

34. Захарова Е.И. Возрастно-психологический подход в консультировании детей и подростков: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. М.: Издательский центр «Академия» , 2002. – 416 с.

35. Коломинский Я.Л., Плескачёва Н.М., Заяц И.И., Митрахович О.А. Психология педагогического взаимодействия. Учебное пособие / Под ред. Я.Л. Коломинского. – СПб.: Речь, 2007. – 240 с.

36. Кузмайте Л.И. Некоторые особенности личных взаимоотношений умственно отсталых детей младших классов // Дефектология, 1970. — №3. — С. 30-35.

37. Кузьмина В.П. Формирование эмпатии у младших школьников к сверстникам в зависимости от детско-родительских отношений в семье. — Н. Новгород, 1999. — 237с.

38. Кряжева Н.Л. Развитие эмоционального мира детей. — Ярославль. Академия развития, 1996. — 137с.

39. Кравченко Г.Ю., Сіліна Г.О. Інклюзивна освіта. – Х. : Ранок, 2014. – 144 с.

40. Лорман Т., Деспелер Д., Харві Д. Інклюзивна освіта. Підтримка розмаїття у класі: [практ. посіб.] пер. з англ. Т. Клекота. – К. : СПД-ФО Парашин І.С., 2010. – 296 с.

41. Матющенко І.М. Дослідження проблеми емпатії та її значення для соціально-психологічної адаптації розумово відсталих старшокласників // Дидактичні та соціально-психологічні аспекти корекційної роботи у спеціальній школі: Наук.-метод. зб.: Вип.8. Т.1 / За ред. В.І.Бондаря, В.В.Засенка. – К., 2006. – С.7-11.

42. Матющенко І.М. Емпатія як механізм соціально-психологічної адаптації учнів допоміжної школи // Зб. наук. пр. Кам'янець-Подільського державного унів-ту: Серія соціально-педагогічна. Вип. VII / За ред. О.В.Гаврілова, В.І.Співака. – Кам'янець-Подільський: ПП Мошинський В.С., 2007. – С.286-288.

43. Намазбаева Ж.И. Некоторые вопросы изучения личности умственно отсталого ребенка // Дефектология. — 1982. — №6. — С. 24-29.

44. Овчаренко Е.Р. Педагогические условия формирования эмпатии детей 5-7 лет / Е.Р. Овчаренко.— Волгоград, 2003. — 213с.

45. Основи етики спілкування з особами з інвалідністю: навчально-методичний посібник / за ред .акад. В.М. Синьова; Мін-во освіти і науки, молоді та спорту України, Нац.пед. ун-т імені М.Н. Драгоманова, Ін-т корекційної педагогіки та психології. - К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2012. – 150с.

46. Пономарева М. А. Эмпатия: теория, диагностика, развитие: монография.— Минск: Бестпринт, 2006.— 176 с.

47. Прокопенко О. А. Психологічні особливості розвитку емпатії підлітків з розумовою відсталістю // Вісник післядипломної освіти. - 2011. С 435 - 440 www.irbis-nbuv.gov.ua > irbis_nbuv > cgiirbis_64

48. Процко Т.А., Китина О.Т. Значение совместной деятельности умственно отсталых школьников для формирования межличностных отношений в классном коллективе // Дефектология. 1991. — №1. — 312 с.

49. Платонов К.К. Структура и развитие личности. – М.: Наука, 1986. – 254с.

50. Роджерс К. Эмпатия Психология эмоций. М.: Изд-во Просвещение, - 1984. - 128 с.

51. Розвиток життєвих навичок. Навчально-методичний посібник для роботи зі старшокласниками і випускниками інтернатних закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.– Київ, 2011. – 137с.

52. Рубинштейн С.Я. Психология умственно отсталого школьника. — М.: 1979. — 192 с.

53. Санникова О. П. Эмоциональность в структуре личности. – Одеса: Хорс, 1995. – 203 с.

54.Рябовол Т. А. Соціально-психологічні чинники розвитку емпатії у молодших школярів загальноосвітніх навчальних закладів [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: [http://lib.iitta.gov.ua/5232/1/%D0%A1%D1%82\(1\).Pdf](http://lib.iitta.gov.ua/5232/1/%D0%A1%D1%82(1).Pdf).

55. Стрелкова Л.Г. Условия развития эмпатии под влиянием художественного произведения. Развитие социальных эмоций у детей

дошкольного возраста /под ред. А.В.Запорожца, Я.З.Неверович. — М.: 1986. — 170 с.

56. Синьов В.М. Коррекційна психопедагогіка. Олігофренопедагогіка: Підручник. – Частина 2. Навчання і виховання дітей. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. – 224с.

57. Стерина, Т.З. Понимание эмоциональных состояний другого человека детьми с нарушениями умственного развития // ж. Дефектология. 1988. -№3. - С.8-15

58. Тхостов А.Ш., Колымба И.Г. Эмоции и аффекты: общепсихологический и патопсихологический аспекты // ж. Психологический журнал. — 1998. № 4. - С. 41-48.

59. Тренинг по сказкотерапии / Под ред. Т.Д. Зинкевич-Евстигнеевой. -СПб.: Изд-во Речь, 2005. 254 с.

60. Тарасенко, Н.В. Характеристика внутренних качеств человека учащимися младших классов вспомогательной школы // Тез. докл. III Всесоюзн. пед. чтений. -М.: Изд-во Моск. ун-та, 1973. С. 157-163

61. Фурманов И.А. Психология детей с расстройствами эмоционально-волевой сферы и поведения: Учебное пособие. — М.: Изд-во ВЛАДОС, 2006. — 320 с.

62. Шаповалова О.Е. Особенности интеллектуальной регуляции эмоциональных проявлений при умственной отсталости // Воспитание и обучение детей с нарушениями развития. 2005. — №1. — С. 60-73.

63. Юсупов И.М. Психология эмпатии: (теоретические и прикладные аспекты).— С.-Петерб. гос. ун-т. СПб., 1995.—324 с.

64. Шевченко Н.Б. Особенности восприятия и понимания эмоциональных состояний человека под влиянием интонационных установок и их коррекция у умственно отсталых школьников : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. пед. наук. — Екатеринбург : Уральский гос. пед. ун-т, 1999. — 19 с.

65. Шкопоров, Н.Б. Об экспериментальном подходе к исследованию эмпатии // Вопросы психологии познания людьми друг друга и общения:

Науч. труды, вып. 261. Краснодар: Изд-во Краснодар, гос. ун-та, 1978. - С.35-42.

66. <http://lt.multycourse.com.ua/ua/page/22/98>

ДОДАТКИ

Додаток А.

Малюнки до методики Г.А. Урунтаєвої і Ю.А. Афонькиної
«Вивчення емоційних станів людей, зображених на малюнку»

Вправи та ігри для розвитку емпатії у школярів з порушеннями інтелекту (фронтальна та індивідуальна форма проведення)

Вправа «Що трапилось з героєм?»

Принцип виконання: Перегляньте разом з учнями світлини людей, які переживають певні емоції, та обговоріть, що могло їх викликати, поставивши запитання, наприклад: «Як ви думаєте, що відчуває в цей момент людина, яка зображена на світлині?», «Про що «говорить» обличчя та пози персонажа (його руки, плечі, вираз обличчя тощо)».

Запропонуйте школярам скласти розповідь про події, що викликали зображену ситуацію.

Емпатія = співпереживання

Вправа «Як вчинити»

Заздалегідь підготуйте декілька сюжетних зображень конфліктного змісту. Наприклад:

- Усі навколо працюють, а одна дитина сидить без діла.
- Діти граються, а одна дитина стоїть осторонь з похмурим обличчям.
- Хтось плаче, а поряд однолітки сміються.

Принцип виконання: Розкладіть картки на столі зображенням униз. Запропонуйте учням узяти будь-яку картку навмання, описати подію, яку відтворено на малюнку, та запропонувати свій вихід із конфліктної ситуації.

Така вправа вчить школярів бути більш спостережливими, уважними та піклуватись про інших.

Вправа «Знайди причину»

Принцип виконання: Під час класної години перегляньте з учнями фільм або мультфільм, персонажі якого конфліктують або кривдять одне одного, запропонуйте разом поміркувати та обговорити, чому таке відбувається.

Для школярів молодших класів можна використати історію однієї з казок, наприклад, «Попелюшка». Після перегляду організуйте обговорення, запропонуйте школярам разом висловити свої припущення, чому саме зведені сестри знущаються над Попелюшкою.

Вправа-гра «Уяви себе на місці...»

Для цієї ігрової вправи знадобляться картки з назвами явищ природи і різноманітних предметів. Наприклад: веселка, промінь, бур'ян, стіл, річка тощо.

Картки роздаються у довільному порядку. Головна умова – ніхто в групі не повинен бачити, кому які картки дісталися.

Принцип виконання: Завдання кожного учасника – вигадати невеличку емоційну розповідь від імені предмета (явища), передавши найбільш точно певні особливості, притаманні явищу чи предмету, не називаючи його. Інші учасники повинні відгадати, про що саме йдеться.

Формат розповіді може бути таким: «Я сумний (щасливий), коли ...», «Я відчуваю особливе натхнення тоді...».

Переможець гри – той, кому вдасться найбільш точно і водночас завуальовано розповісти про свого персонажа.

Цю вправу краще проводити зі старшокласниками. Вона розвиває творче мислення, дозволяє учням «вживатися» в ролі інших та навчитися аналізувати різні емоційні стани.

Гра «Відгадай емоцію»

Перш ніж проводити цю гру, необхідно підготувати маленькі шматочки аркушів, де попередньо написати назву емоцій, які треба буде відтворити окремим гравцям.

Хід гри: Обирається ведучий, він виходить із кабінету. У цей час учитель пропонує учням обрати будь-який аркушик з емоцією, яку в подальшому доведеться зобразити жестами і мімікою.

Після того, як ведучий повертається до кабінету, всі приймають пози і вираз обличчя у відповідності з обраним кожним членом групи емоційним станом. Ведучий має відгадати, яку саме емоцію виражає кожен з гравців. Той, чию пантоніму не відгадали, стає ведучим.

Вправа "Рожеві окуляри"

Мета: розвиток присмних відчуттів, створення позитивних емоцій, розвиток умінь знаходити позитивні враження в повсякденній взаємодії.

Форма гри: індивідуальна.

Обладнання: окуляри з рожевими скельцями (або в рожевій оправі).

Психолог пропонує учням по черзі надягати рожеві окуляри, які пропускають тільки позитивні враження, і розповісти про...

- розмову із другом (подругою);
- відвідуванні кінотеатру (театру);
- заняття спортом;
- свою кімнату;
- себе самого (саму).

Рекомендації. Психолог повинен суворо стежити за тим, щоб розповідь була тільки позитивною за характером. Заохочується гумор.

Вправа "Три бажання"

Мета: розвиток оптимістичного світосприймання, підвищення емоційного тону.

Форма гри: індивідуальна.

Кожний учень перед групою робить коротке повідомлення за темою: «Якби в мене була в руках золота рибка, які бажання я б попросив її виконати?»

Рекомендації. Психолог може за необхідності (залежно від поставлених завдань) ставити запитання:

- Чи може ваші бажання виконати хтось інший чи це нездійсненна мрія?
- Чи залежить від вас виконання бажання?
- Чи важко було вибрати бажання? (У вас їх більше або менше?)

Вправа "Кольоровий настрій"

Мета: розвиток приємних відчуттів, оптимістичних емоцій.

Форма гри: індивідуальна.

Обладнання: кольорові олівці або кольорові предмети (наприклад, жовтогарячий апельсин, жовтий нарцис, зелена ялинка й т. ін.)

Дітям пропонують подивитися на різні предмети (можна одночасно використати й різнобарвні олівці і яскраві предмети) і вибрати кольори, що їм подобаються в цей момент.

Під час бесіди психолог ставить запитання:

- З якими образами у вас було пов'язане сприйняття цих кольорів?
- Як би ви назвали кольори обраного вами предмета?
- Чи можна сказати, що ваш настрій зараз відповідає цим кольорам?
- У яких випадках у вас буває настроїв цих кольорів? і т. ін.

Рекомендації. Оскільки кольори яскраві (не рекомендовано використовувати предмети темних тонів), то важливо, щоб учасники концентрувалися на приємних емоціях і відчуттях.

Тематика та орієнтовна структура занять з корекції емоційного розвитку дітей молодшого шкільного віку з порушенням інтелекту.

Заняття 1. Тема: Знайомство. Введення у світ психології

Мета: познайомити дітей одне з одним, розвивати вміння відверто розповідати про себе.

Матеріали: м'яч, «чарівна скринька», «чарівний мішечок», цукерки.

Хід роботи

Вступне слово психолога.

Вправа «Передай посмішку»

Мета: створення гарного настрою.

Мозкова гімнастика «Згадуємо добрі, гарні, приємні слова...»

Вправа «Продовж за мною»

Мета: познайомити дітей одне з одним, розвивати вміння відверто розповідати про себе.

Моє ім'я означає...

Вправа «Ігри зі скриньки»

Мета: сприяти згуртованості дітей, розвитку уваги.

Вправа «чарівний мішечок»

Мета: розвиток тактильних відчуттів.

Підведення підсумків. Рефлексія заняття.

Заняття 2 Тема: Пізнаймо один одного!

Мета: створити атмосферу довіри й комфорту; розказати про невербальні засоби спілкування; розвивати спостережливість, сенситивність.

Матеріали: кольорові олівці, фарби, пензлі, картки з написаними словами.

Хід роботи

Вправа «Передай привіт»

Мета: створити гарний настрій. Вправа «Повітряна куля»

Мета: зняти напруження, заспокоїти дітей. Вправа «Гама»

Мета: налаштувати на роботу у групі, знімати бар'єри у тілесному контакті.

Вправа «Я це вмію!»

Мета: формувати позитивне ставлення до себе і до вмінь інших.

Обговорення

Вправа «Ворота для очей»

Мета: заохочувати невербальне спілкування. Обговорення

Вправа «Зрозумій малюнок»

Мета: зрозуміти закони спілкування, труднощі передачі та прийому інформації.

Вправа «Телепатія»

Мета: об'єднати групу.

Підведення підсумків. Рефлексія заняття.

Заняття 3. Тема: Її величність пам'ять

Мета: вивчити умови успішного запам'ятовування та відтворення, ознайомитися з різними видами пам'яті.

Матеріали: картки зі словами, картки з рядами чисел, десять абстрактних малюнків.

Основні поняття: пам'ять: мимовільна, довільна, довгострокова, короткострокова.

Хід роботи

Вправа: Криголам «Сонечко»

Мета: створення гарного настрою.

Мозкова гімнастика.

Складаємо «Абетку гарних слів». Інформаційний матеріал

Вправа «Метод рими» *Мета:* ознайомити з методом рими. Складіть вірш зі словами.

Вправа «Метод групування» *Мета:* ознайомити з методом групування.

Вправа «Яке слово потрібно запам'ятати?» *Мета:* розвивати вміння запам'ятовувати.

Інформаційний матеріал

Вправа «Яка у вас пам'ять?» *Мета:* ознайомити з короткочасною пам'яттю.

Інформаційний матеріал

Вправа «Відтвори рухи» *Мета:* розвивати рухову пам'ять, зняти напруження.

Вправа «Я — школяр» *Мета:* розвиток емоційної пам'яті.

Вправа «Асоціації»

Вправа «Як ми слухаємо?» *Мета:* розвиток короткочасної слухової пам'яті.

Рухлива гра «Займи своє місце» *Мета:* зняти психоемоційне та психом'язове напруження.

Підведення підсумків. Рефлексія заняття.

Заняття 4. Тема: Мої відчуття

Мета: продовжувати самопізнання через відчуття. Познайти дітей із видами відчуттів та ставленням до них. Сприяти зняттю психоемоційного напруження.

Матеріали: пісочний годинник, фігурки тварин, дзвіночок, барабан, брязкальце, бубон, коробка, овочі, фрукти, запашні й тактильні картки.

Хід роботи

Вправа: криголам «Струм» *Мета:* створити гарний настрій, активізувати на спільну діяльність.

Вправа «Джунглі» *Мета:* розвиток тактильних відчуттів.

Вправа «Що звучить» *Мета:* розвиток слухових відчуттів.

Вправа «Чорний ящик» *Мета:* розвиток тактильних відчуттів.

Вправа «Опиши товариша» *Мета:* розвиток зорових відчуттів.

Вправа «Запашні кольори» *Мета:* розвиток нюхових відчуттів.

Вправа «Відгадай за дотиком» *Мета:* розвиток тактильних відчуттів.

Вправа «Смакові загадки» *Мета:* розвиток смакових відчуттів.

Вправа «Нас із тобою пов'язує...» *Мета:* сприяти згуртованості дітей, вчити їх виражати свої відчуття й розпізнавати відчуття інших.

Підведення підсумків. Рефлексія заняття.

Заняття 5. Тема: Увага – найголовніша умова успішності

Мета: вивчити умови успішної організації уваги та переключення уваги.

Матеріали: зображення п'яти стовпчиків з цифрами, 6-10 будь-яких предметів.

Основні поняття: увага (мимовільна, довільна).

Хід роботи

Вправа «Абетка добрих слів» *Мета:* створення гарного настрою. Інформаційний матеріал увага — це...

Вправа «Склади слово» *Мета:* розвиток довільної уваги

Вправа «Знайти спільне»

Вправа «Закономірність»

Вправа «Приверни увагу»

Вправа «Бджола»

Вправа «Що змінилося?»

Вправа «Не помиляйся»

Вправа «Індійський крок»

Мета: зняти психом'язове напруження, розвивати відчуття єдності.

Підведення підсумків. Рефлексія заняття.

Заняття 6. Тема: Світ емоцій. Які бувають емоції?

Мета: підтримувати у дітей мотивації на пізнання себе через світ емоцій.

Згадати, які бувають емоції. Вчитися визначати свій емоційний стан. Дати дитині змогу виразити свій настрій. Зняти психом'язове напруження.

Матеріали: дві блакитні атласні стрічки 1—1,5 м., м'ячик, піктограми емоцій, альбоми, олівці.

Хід роботи

Вправа: Криголам «Ух» *Мета:* активізувати на спільну діяльність, позбутися негативних емоцій, підняти настрій.

Вправа «Вгадай, де я йду?» *Мета:* розвивати невербальну мову спілкування.

Бесіда про емоції

— Згадайте, які емоції ви знаєте?

— Які частіше ви переживаєте в дорозі?

— Яку емоцію виражають ці картинки? (*Демонструються піктограми емоцій*).

Вправа "Тренуємо емоції" *Мета:* вчити дітей виражати різні емоційні стани.

Вправа «Хвилі емоцій» *Мета:* вчити дітей розуміти емоційний стан, вміти його виражати.

Вправа «Незакінчене речення» *Мета:* підтримування у дітей мотивації на пізнання себе через світ емоцій.

Вправа «Класифікація почуттів» *Мета:* дати дитині змогу виразити свій настрій.

Вправа «Море хвилюється» *Мета:* зняти психом'язове напруження.

Малювання «Малюнок емоцій» Підведення підсумків. Рефлексія заняття.

Заняття 7. Тема: Чудова здатність уявляти

Мета: розглянути зміст поняття «уява», її види та можливості розвитку.

Матеріали: аркуш паперу А4, кольорові олівці, фломастери.

Основні поняття: уява, види уяви (творча та відтворювальна, довільна і мимовільна).

Хід роботи

Криголам «Сонечко» Мозкова гімнастика.

Складаємо «Абетку гарних слів».

Інформаційний матеріал

Вправа «Створи квітку»

Вправа «Хто більше?»

Вправа «Уяви наслідок»

Вправа «Придумай розповідь»

Вправа «Домалюй» *Мета:* розвивати уяву.

Підведення підсумків. Рефлексія заняття.

Заняття 8. Тема: Що допомагає передати емоції?

Мета: навчити дітей розуміти свій емоційний стан, виражати свої відчуття й розпізнавати відчуття інших людей через міміку, жести, інтонацію.

Матеріали: м'яч, казка Фадєєва «Коли молочні зуби змінилися постійними», альбом, олівці.

Хід роботи

Вправа «Люстерко» *Мета:* створити гарний настрій.

Вправа «Зоопарк» *Мета:* розвивати невербальну мову спілкування.

Вправа «Кошеня» *Мета:* вчити дітей розуміти емоційний стан, вміти його виражати.

Вправа «Емоційні погляди» *Мета:* вчити розпізнавати відчуття інших через міміку.

Вправа «Папуга» *Мета:* вміти розпізнавати відчуття інших через рухи, жести, міміку.

Вправа «Зроби правильно» *Мета:* вчити виражати свої відчуття та розпізнавати відчуття інших

Вправа «Компліменти» *Мета:* вчити виражати емоції, формувати колектив.

Вправа «Казка» *Мета:* зняти психоемоційне напруження.

Підведення підсумків. Рефлексія заняття.

Заняття 9. Тема: Чарівність мислення

Мета: розглянути зміст поняття «мислення», його види та можливості розвитку.

Матеріали: ілюстрації слів «стіл», «ліс», «годинник»; будь-яке коротеньке оповідання.

Основні поняття: мислення, розум, зв'язок мислення і мови.

Хід роботи

Вправа «Передай посмішку» *Мета:* створити гарний настрій.

Мозкова гімнастика «Згадуємо добрі, гарні, приємні слова...»

Інформаційний матеріал

Вправа «Склади речення»

Вправа «Підбери заголовок»

Вправа «Придумай слова»

Вправа «Буря»

Вправа «Об'єднай»

Вправа «Напиши протилежне»

Вправа «Мій улюблений герой»

Вправа «Кришталева кулька»

Мета: розвивати вміння передавати свої відчуття, підводити підсумок.

Підведення підсумків. Рефлексія заняття.

Заняття 10. Тема: Зняття страхів або подорож до Темноляндії

Мета: зняття напруження, яке виникло через страхи. Розвивати емпатію. Вміння виражати почуття страху в малюнках. Досягти психофізичного спокою, релаксації.

Матеріали: свічка, м'ячик, аркуші, олівці, фарби.

Хід роботи

Вправа «Полум'я свічки» *Мета:* зняти емоційне напруження, налаштувати на спільну діяльність.

Казкотерапія «Подорож до Темноляндії»

Вправа «Закінчи речення»

Вправа «Розповім свій страх» *Мета:* дати змогу дітям виразити свої страхи, неусвідомлену тривогу.

Вправа «Страшні герої телеекрану»

Вправа «Мишоловка»

Вправа «Подолай страх»

Мета: подолати страхи, стати впевненішим та рішучим.

Вправа «Воскова паличка»

Релаксаційна вправа «Пролісок»

Підведення підсумків. Рефлексія заняття.

Заняття 11. Тема: Будемо уважні!

Мета: розвивати увагу, сприяти її стійкості та концентрації. Розвивати уяву, спостережливість.

Матеріали: бланк для гри «Муха».

Хід роботи

Вправа «Передай привіт» *Мета:* Створити гарний настрій.

Мозкова гімнастика.

Складаємо «Абетку гарних слів».

Гра «Плескаємо, рахуємо»

Вправа «Так - ні» *Мета:* розвивати увагу, вміння аналізувати.

Вправа «Муха» *Мета:* тренувати стійкість і концентрацію уваги. Вчити аналізувати та утримувати зоровий образ.

Підведення підсумків. Рефлексія заняття.

Заняття 12. Тема: Емоція гніву

Мета: навчитися виражати почуття гніву вербально й невербально, розуміти свої почуття та почуття інших. Сприяти створенню дитячого колективу, взаємодії в парі.

Матеріали: фарби, ватман, м'яч, рушник.

Хід роботи

Вправа «Добра тварина» *Мета:* Налаштувати на спільну діяльність, сприяти створенню дитячого колективу, взаємодії в групі, вчити дітей діяти як одне ціле.

Вправа «Закінчити речення» *Мета:* вчитися виражати почуття гніву, розуміти свої почуття та почуття інших.

Вправа «Ображалки» *Мета:* навчити виражати гнів нерушніми способами.

Вправа «Два барани» *Мета:* розвивати навички співпраці, зняти психофізичне напруження.

Вправа «Розгнівалися — одумалися» *Мета:* вчитися контролювати свої негативні емоції.

Вправа «Жужа» *Мета:* розуміти власні негативні емоції, вміти їх контролювати.

Вправа «Фігура монстра» *Мета:* вчитися «розправлятися» зі своїм гнівом.

Вправа «Насос і м'яч» *Мета:* позитивна взаємодія, відчуті навички взаємозв'язку.

Вправа «Я тобі дарую» *Мета:* сприяти згуртованості дітей, позитивному ставленню один до одного.

Підведення підсумків. Рефлексія заняття.

Заняття 13. Тема: «Майбутні винахідники»

Мета: розвивати причинне мислення, спостережливість.

Матеріали: картки із зображенням пари слів, ряди слів, написаних на А4(для двох команд).

Хід роботи

Вправа: Криголам «Сонечко» *Мета:* створити гарний настрій.

Вправа «Чаклуни» *Мета:* розвивати причинне мислення.

Вправа «Показуха» *Мета:* розвивати спостережливість.

Підбиття підсумків. Рефлексія заняття.

Заняття 14. Тема: Весела веселка

Мета: розвивати уяву, пам'ять, творче мислення, вчити використовувати невербальну мову спілкування.

Матеріали: аркуш білого паперу, простий олівець, кольорові олівці, гумка.

Хід роботи

Вправа «Абетка добрих слів» *Мета:* створити гарний настрій.

Вправа «Веселка з олівців» *Мета:* розвивати уяву, пам'ять, мислення.

Вправа «Придумай речення» *Мета:* розвивати творче мислення.

Вправа «Конструктор з олівців» *Мета:* розвивати уяву.

Вправа «Олівець-молодець» *Мета:* розвивати творчу уяву.

Вправа «Ігри з олівцем» *Мета:* розвивати увагу, вміння використовувати невербальну мову спілкування.

Підведення підсумків

Заняття 15. Тема: Емоції задоволення і радості

Мета: розвивати вміння адекватно виявляти свій емоційний стан. Продовжувати пізнання своєї особистості через емоції радості й задоволення. Розвивати здатність розуміння емоційного стану іншої людини. Знімати психом'язове напруження. Сприяти створенню дитячого колективу. Матеріали: іграшковий ведмедик, аркуші паперу з намальованими ромашками, олівці.

Хід роботи

Вправа «Сонячний зайчик» *Мета:* створити сприятливу атмосферу, активізувати на спільну діяльність.

Вправа «Тренуємо емоції»

Етюд «Після дощу»

Вправа «Закінчити речення» *Мета:* розвивати здатність розуміння емоційного стану іншої людини.

Вправа «Зоопарк» *Мета:* пізнавати свою особистість через емоції радості.

Вправа «Скажи ведмедикові добрі слова» *Мета:* розвивати вміння взаємодіяти за допомогою емоції задоволення.

Вправа «Кричалка» *Мета:* зняти психом'язове напруження, сприяти створенню дитячого колективу.

Малювання «Ромашка»

Вправа «Добра тварина»

Мета: сприяти створенню дитячого колективу, взаємодії в групі, вчити дітей діяти як одне ціле.

Підведення підсумків. Рефлексія заняття.

Заняття 16. Тема: Творчий підхід

Мета: розвивати творче мислення, пам'ять, уяву. Вчити діяти самостійно та в парах.

Матеріали: олівці, аркуші паперу.

Хід роботи

Вправа «Абетка гарних слів» *Мета:* створити гарний настрій.

Вправа «Рекламна компанія» *Мета:* розвивати мислення, увагу.

Вправа «Пригадай» *Мета:* розвивати пам'ять, мислення.

Вправа «Домалюй» *Мета:* розвивати уяву.

Підведення підсумків. Рефлексія заняття.

Заняття 17

Тема: Риси характеру

Мета: продовжувати самопізнання, пізнання своїх рис характеру.

Завдання: розвивати вміння описувати риси характеру й розрізняти. Сприяти створенню дитячого колективу.

Матеріали: запис спокійної музики, м'яч, бланк із драбинкою.

Хід роботи

Вправа «Танцюючі руки» *Мета:* прояснити почуття й внутрішньо розслабитися.

Вправа «Нас з тобою пов'яже» *Мета:* пізнати риси характеру учасників заняття та власні.

Вправа «я...» *Мета:* самопізнання, пізнання своїх рис характеру.

Вправа «Я на драбинці характеру» *Мета:* визначити самооцінку учнів.

Вправа «Відгадайка» *Мета:* пізнавати та відчувати особливості особистості кожного з учасників.

Вправа «Дзеркало» *Мета:* розвивати групову взаємодію, вміння розуміти інших методом невербального спілкування

Вправа «Хто покликав»

Вправа «Сліпий танець» *Мета:* розвивати довіру один до одного, зняти зайву м'язову напругу.

Підведення підсумків. Рефлексія заняття.

Заняття 18. Тема: Веселкова країна радості

Мета: зняти психомоторне напруження, розуміти власні почуття та емоційний стан, формувати позитивну самооцінку і психоемоційний тонус групи.

Хід роботи

Вправа «Гімн імені» *Мета:* формувати позитивну самооцінку та психоемоційний тонус групи.

Вправа «Слухаємо музику» *Мета:* активізувати позитивні емоції дитини, розуміти власні почуття та емоційний стан.

Матеріали: запис музичного твору П. Чайковського «Нова лялька», дошка, кольоровий папір.

Вправа «Намалюємо веселу історію» *Мета:* розвивати творчу уяву, увагу, релаксацію.

Матеріали: аркуші паперу формату А4 для всіх дітей, фарби та пензлі.

Вправа «Масаж по колу» (3 хв.) *Мета:* створити позитивний настрій в групі, релаксація.

Підведення підсумків. Рефлексія заняття.

Заняття 19. Тема: Довіряй почуттям та інтуїції

Мета: учитися розуміти невербальну мову спілкування; відпрацьовувати навички рефлексії; розвивати увагу до своїх почуттів і почуттів іншого.

Матеріали: картки із зображенням різних емоцій, монети.

Хід роботи

Вправа «Передача імпульсу» *Мета:* створити добрий настрій, розвивати увагу до тактильних відчуттів, емоційне відчуження партнера.

Вправа «Угадай, де я йду» *Мета:* учитися розуміти невербальну мову спілкування.

Вправа «Емоції» *Мета:* формувати «банк» невербальних проявів, на які можна орієнтуватися, визначаючи стан людини; розвивати виразність поведінки.

Вправа «Будівельники» *Мета:* одержати навички взаємодії та взаємозв'язку, використовуючи невербальну мову спілкування.

Вправа «У кого монети?» *Мета:* розвивати навички співпраці й концентрації; учитися розуміти «мову тіла» інших людей.

Вправа «Тиша» *Мета:* концентруватися на звуках ззовні й на відчуттях усередині тіла.

Вправа «Компліменти» *Мета:* згуртувати колектив, зберегти позитивний клімат у групі.

Підведення підсумків. Рефлексія заняття.

**КОДЕКС АКАДЕМІЧНОЇ ДОБРОЧЕСНОСТІ
ЗДОБУВАЧА ВИЩОЇ ОСВІТИ ХЕРСОНЬСЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Я, Харланова Тетяна Федорівна, учасник(ця) освітнього процесу Херсонського державного університету, **УСВІДОМЛЮЮ**, що академічна доброчесність – це фундаментальна етична цінність усієї академічної спільноти світу.

ЗАЯВЛЯЮ, що у своїй освітній і науковій діяльності **ЗОБОВ'ЯЗУЮСЯ**:

– дотримуватися:

- вимог законодавства України та внутрішніх нормативних документів університету, зокрема Статуту Університету;
- принципів та правил академічної доброчесності;
- нульової толерантності до академічного плагіату;
- моральних норм та правил етичної поведінки;
- толерантного ставлення до інших;
- дотримуватися високого рівня культури спілкування;

– надавати згоду на:

- безпосередню перевірку курсових, кваліфікаційних робіт тощо на ознаки наявності академічного плагіату за допомогою спеціалізованих програмних продуктів;
 - оброблення, збереження й розміщення кваліфікаційних робіт у відкритому доступі в інституційному репозитарії;
 - використання робіт для перевірки на ознаки наявності академічного плагіату в інших роботах виключно з метою виявлення можливих ознак академічного плагіату;
- самостійно виконувати навчальні завдання, завдання поточного й підсумкового контролю результатів навчання;

– надавати достовірну інформацію щодо результатів власної навчальної (наукової, творчої) діяльності, використаних методик досліджень та джерел інформації;

– не використовувати результати досліджень інших авторів без використання покликань на їхню роботу;

– своєю діяльністю сприяти збереженню та примноженню традицій університету, формуванню його позитивного іміджу;

– не чинити правопорушень і не сприяти їхньому скоєнню іншими особами;

– підтримувати атмосферу довіри, взаємної відповідальності та співпраці в освітньому середовищі;

– поважати честь, гідність та особисту недоторканність особи, незважаючи на її стать, вік, матеріальний стан, соціальне становище, расову належність, релігійні й політичні переконання;

– не дискримінувати людей на підставі академічного статусу, а також за національною, расовою, статевою чи іншою належністю;

– відповідально ставитися до своїх обов'язків, вчасно та сумлінно виконувати необхідні навчальні та науково-дослідницькі завдання;

– запобігати виникненню у своїй діяльності конфлікту інтересів, зокрема не використовувати службових і родинних зв'язків з метою отримання нечесної переваги в навчальній, науковій і трудовій діяльності;

– не брати участі в будь-якій діяльності, пов'язаній із обманом, нечесністю, списуванням, фабрикацією;

– не підроблювати документи;

– не поширювати неправдиву та компрометуючу інформацію про інших здобувачів вищої освіти, викладачів і співробітників;

– не отримувати і не пропонувати винагород за несправедливе отримання будь-яких переваг або здійснення впливу на зміну отриманої академічної оцінки ;

– не залякувати й не проявляти агресії та насильства проти інших, сексуальні домагання;

– не завдавати шкоди матеріальним цінностям, матеріально-технічній базі університету та особистій власності інших студентів та/або працівників;

– не використовувати без дозволу ректорату (деканату) символіки університету в заходах, не пов'язаних з діяльністю університету;

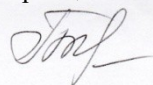
– не здійснювати і не заохочувати будь-яких спроб, спрямованих на те, щоб за допомогою нечесних і негідних методів досягати власних корисних цілей;

– не завдавати загрози власному здоров'ю або безпеці іншим студентам та/або працівникам.

УСВІДОМЛЮЮ, що відповідно до чинного законодавства у разі недотримання Кодексу академічної доброчесності буду нести академічну та/або інші види відповідальності й до мене можуть бути застосовані заходи дисциплінарного характеру за порушення принципів академічної доброчесності.

11.11.2020 р.

(дата)

(підпис)

Харланова Тетяна

(ім'я, прізвище)